

4. évfolyam

KULTÚRATUDOMÁNYI SZEMLE

Cultural Science Review

Szécsi Gábor: Nyelv, kommunikáció,
média

Brachinger Tamás: Miként függ össze a
tudás évszázadában az
új kulturális
környezethez való
alkalmazkodás és a
demokrácia minősége?

Busku Szilvia: A 19. és 20. századi
klinikai értelemben
vett szorongásfogalom
keletkezésének
állomásai a
pszichoanalitikus
tradícióban

2022/1-2.

KULTÚRATUDOMÁNYI SZEMLE / Cultural Science Review

Kiadja:

Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar
7100 Szekszárd, Rákóczi u. 1.

+36 74 528 300

https://kpvk.pte.hu/hu/kulturatudomanyi_szemle

Felelős kiadó a kar dékánja

Megjelenés gyakorisága: Évenként négy lapszám, három magyarul, a negyedik angol nyelven

A szerkesztőség elérhetősége: kulturatudomanyiszemle@pte.hu

Felelős szerkesztő Szécsi Gábor

HU ISSN 2676-9158

A Kultúratudományi Szemle szerkesztősége és szerkesztőbizottsága

Szerkesztőség:

Szécsi Gábor főszerkesztő

Bús Imre főszerkesztő-helyettes

Boronkai Dóra

K. Farkas Claudia

Koltai Zoltán

Zádori Iván

Szerkesztőbizottság:

Boros János elnök (Pécs)

Bárczi Zsófia (Nitra, Nyitra)

Pálfi József (Oradea, Nagyvárad)

Hörcher Ferenc (Budapest)

Ivanović, Josip (Subotica, Szabadka)

Klein Sándor (Budapest)

N. Horváth Béla (Szekszárd)

Orbán Jolán (Pécs)

Szabó Tibor (Szeged)

Olvasószerkesztő:

Horváth Viola

Tördelés:

Horváth Viola

Meilinger Zsolt

Lapterv:

Bús Imre

©opyright : szerzők
: kiadó

KULTÚRATUDOMÁNYI SZEMLE

Cultural Science Review

2022/1-2.

(4. évfolyam)

A lap a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelent meg.

Tartalom

TANULMÁNYOK

Szécsi Gábor

Nyelv, kommunikáció, média5

Brachinger Tamás

Miként függ össze a tudás évszázadában az új kulturális környezethez való alkalmazkodás és a demokrácia minősége?25

Busku Szilvia

A 19. és 20. századi klinikai értelemben vett szorongásfogalom keletkezésének állomásai a pszichoanalitikus tradícióban.....41

Györkő Enikő

Mentalizációs képességek fejlődése és összefüggése a nyelvi fejlődés zavaaraival65

TÁJÉKOZÓDÁS

Koltai Zoltán

Egyetemi nyelvi képzés a Közép-Duna Menti Térségben82

SZEMLE

A. Gergely András

Oroszlántól az Igazságig, eskütől a tűzhalálig: Szimbólumok és jogtörténet képes kézikönyve.....90

Boros János

Irodalmi művek hatvan éve96

Kurucz Barnabás

Figurációs szociológia mint a határmegvonás szociológiája.....101

SUMMARIES111

E SZÁMUNK SZERZŐI114

TANULMÁNYOK

Szécsi Gábor

Nyelv, kommunikáció, média

Bevezetés

Az információ korában a mindennapi kommunikáció lényegi mozzanatává válik a különböző kommunikációs technológiák gyakori változtatását, sőt nem egyszer egyidejű használatát feltételező, sokcsatornás kommunikáció. A sokcsatornás kommunikáció során az egyes kommunikációs technológiák használta más és más (fizikai vagy virtuális) közösségi formához való tartozás élményével jár együtt. Ezek a különböző kommunikációs szituációkból és szerepekből táplálkozó közösségi kötődések a kommunikációs technológiák gyakori váltásával vagy egyidejű alkalmazásával teszik többretegűvé és hajlékonyá a kommunikáló ember identitását.

Tanulmányomban arra kívánok rávilágítani, hogy ezt a közösségi identitást meghatározó folyamatot egy, az új kommunikációs technológiákhoz köthető nyelvhasználati mód kialakulása és terjedése alapozza meg. Amellett fogok érvelni, hogy az új kommunikációs technológiák expanziója egy globálisan észlelhető jelentéstani fejleményhez vezet. Ennek lényege, hogy az újmédia közegeiben mind nagyobb kommunikációs szerephez jutó szóbeliség és multimedialitás a nyelv jelentéstani értelemben vett képiesedéséhez, a gondolkodás folyamatát és a tudat szerkezetét egyaránt meghatározó új nyelvhasználati szokások kialakulásához vezet. Ezek a nyelvhasználati szokások jelentős mértékben hozzájárulnak a sokcsatornás kommunikációhoz köthető gyors közösségi szerepváltásokhoz, a különböző közösségi nyelvek és kommunikációs szituációk közeledéséhez, a közösségi határok elmosódásához, azaz a közösségek mediatizálódásához. Sőt mi több, az új közösségfogalom születésének, az új közösségi formák létrejöttének egyúttal forrása is az új médiumok közegeiben átalakuló nyelv, amelynek képies jellege mély nyomokat hagy a kommunikáló ember tudatának szerkezetében, önmagáról és a kommunikációs cselekvéseit meghatározó közösségi viszonyokról alkotott képében. Mint arra a későbbiekben rávilágítok mindez a nyelvi kreativitás eddig ismeretlen mintázatainak kialakulását is feltételezi. Az új kommunikációs technológiák használatával egyre elterjedtebb eszközzé váló nyelvi játékok, rövidítések, humor, kép-szó kombinációk alkalmazásával a hétköznapi nyelvhasználók a nyelvi jelentés kreatív dizájnereiként

kommunikálnak egymással. A nyelvi kreativitás a mindennapi nyelvhasználat közösségformáló jelenségévé válik.

1. Közösségépítő nyelv az információ korában

Az elektronikus kommunikációs technológiák használatának társadalmi következményeit vizsgálva azt látjuk, hogy az információ korában kialakuló közösségi kötelékekkel kapcsolatban egyre kevésbé tartható fent a virtuális-fizikai megkülönböztetés. A közvetített kommunikáció korábbi korszakaiban virtuálisnak tekintett közösségek társadalmi tőkével rendelkező valós közösségekként kezdenek működni értelmetlenné téve a virtuális-fizikai különbségtételt az alapvető közösségi formák meghatározásakor. Az újonnan megszülető közösségi identitások és kötelékek immár sokkal inkább a globális-lokális, semmint a virtuális-valós fogalmi kettősség jegyében ragadhatók meg. És miként a virtuális közösségek kialakulásának, úgy ennek a folyamatnak az alapjait is a közösségépítő nyelv terén bekövetkező jelentéstani, nyelvtani változásokban kell keresnünk.

Az elektronikus kommunikáció új, közösségépítő nyelvi világa két szakaszban fejlődött ki. Az első állomást a telefon, rádió és televízió használatával kibontakozó új típusú szóbeliség jelentette, amely a nyomtatásos írásbeliség mellett egyre meghatározóbb szerephez jutott a mindennapi információcserék folyamatában. Ez az új típusú szóbeliség az első világos és megkérdőjelezhetetlen jele volt egy, az írásbeliség dominanciáját elutasító posztliterális kultúra születésének. Ez a Walter J. Ong által „másodlagos szóbeliségnek” nevezett új médium erőteljes nyomokat hagyott a nyelvben és a gondolkodásban (Ong 1982). Vitathatatlanul egy új, közösségépítő nyelv születését jelezte, amely egyszerre hordozta magán az írásbeliség előtti, ún. „elsődleges szóbeliség” és az írásbeliség jegyeit. Ez a szóbeliség és írásbeliség közeledését feltételező új médium egyúttal új közösségi formák, közösségi kötődések alapjává is vált; használata egyre inkább hozzájárult a virtuális és fizikai közösségek között húzódó határvonalak elmosódásához.

Amíg a „másodlagos szóbeliség” megjelenése a szóbeliség és írásbeliség közeledését vonta maga után, addig az elektronikus kommunikáció nyelvének második fejlődési szakaszát jellemző kommunikációs kultúrában ennek a közeledésnek az eredményeként már egy új nyelv kialakulásáról is beszélhetünk. Az internet és a mobilkommunikáció széleskörű elterjedésével a mindennapi kommunikáció lényegi elemévé váló multimedialitás, vagy ahogy Michael Heim nevezi, „hipermédia” (Heim 1998) sajátos képies nyelve révén felgyorsítja és egy új nyelvi struktúra alapjává teszi a szóbeliség-írásbeliség konvergenciát. Az újonnan megszülető nyelvi világ azonban nem egyszerűen csak a szóbeli és írásbeli nyelv keveréke. Ez a nyelv több, mint a két ősrégi kommunikációs technológia sajátosságainak egyvelege, vagy Naomi Baron metaforájával élve, mint a szóbeliség és írásbeliség „kentaurja”

(Baron 2000). Egy olyan új médium létét feltételezi ugyanis, amely az internet- és mobilkommunikáció közegében a kép, a hang és az írott szó eddig nem tapasztalt kölcsönhatásával teremti meg a nagy mennyiségű információ gyors és hatékony cseréjének feltételeit. A számítógép és a mobiltelefon által mediatizált kommunikáció nyelve egy, a szóbeliségtől és a hagyományos írásbeliségtől egyaránt különböző harmadik médiumként válik a mindennapi kommunikáció meghatározó eszközévé és egyúttal a szóbeliség-írásbeliség konvergencia motorjává. Ez az új médium, amit David Crystal *Language and the Internet* című átfogó munkájában „netbeszédnek” nevez, tehát sajátos multimediális jellege révén válhat egy, a szóbeliségtől és írásbeliségtől egyaránt eltérő, új kommunikációs technológia alapjává (Crystal 2004).

Az internet és a mobilkommunikáció közegében kifejlődő médium tehát olyan nyelv, amely a szóbeliség, az írásbeliség és az új technológiák közvetítette multimediális nyelv sajátosságait kombinálva határozza meg mindennapi kommunikációs folyamatainkat és ezzel együtt a nyelv funkciójával kapcsolatos képzetünket, elvárásainkat. Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor a rádió, televízió és telefon által életben tartott „másodlagos szóbeliségről” sem, amelyet a „netbeszéd” nem felvált, hanem a maga új lehetőségeivel kiegészít. A „másodlagos szóbeliség” a kép és a beszéd, amíg a „netbeszéd” a kép és a szöveg folyamatos interakcióját vonja maga után. Azaz a két médium között a képiség jelenti az elsődleges kapcsolódási pontot. E képiség révén kerülhet egymással folyamatos kölcsönhatásba a „másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” a különböző kommunikációs technológiák használatára épülő sokcsatornás kommunikáció közegében. Ez a kölcsönhatás pedig mindinkább egy olyan nyelvi struktúra kialakulásának irányába mutat, amely a szóbeli és írásbeli kommunikációs nyelv eddig nem tapasztalt egységét valósíthatja meg a mindennapi kommunikáció közegében.

Az újonnan születő nyelvi struktúra tehát a hálózati társadalom nyelve, amely sajátos képiessége révén válik alkalmassá az egyre összetettebbé váló közösségi viszonyok és szerepek megjelenítésére és működtetésére. A továbbiakban ezért ennek a képiességnek az ismérveit kívánom megvilágítani. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy miként válhat az elektronikusan közvetített kommunikáció nyelve közösségépítő nyelvvé a hálózati társadalom korában. Ennek során mindenekelőtt arra az alapproblémára térek ki, hogy a kommunikációs szituációk fogalmi reprezentációi, hogyan befolyásolják fogalmi világunkat, így például a közösségről vagy a társadalomról alkotott fogalmunkat.

Mielőtt azonban kitérnék arra, hogy ennek a felfogásnak jegyében hogyan határozhatjuk meg a „másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” képiességének ismérveit, a közösségek mediatizációjának nyelvi alapjait, a következőkben arra szeretnék rávilágítani, hogy milyen lehetőségekkel és

korlátokkal kell számolnunk a technológiai determinizmus narratológiai alapokon való újragondolásakor.

Aligha vitatható, hogy az újmédia, újtechnológia expanziójának kulturális hatásain elgondolkodó szerzők előbb vagy utóbb szembesülnek a problémával: leírhatók-e az észlelt jelenségek az új kommunikációs technológiák és tudatfolyamataink belső viszonyának hipotéziséből kiindulva, vagy el kell vetnünk azt a feltevést, hogy a technológia az emberi tudás összetevőjeként determinálná a többek között a technológia használatának következményeiről is intenzív diskurzusokat kezdeményező ember gondolkodását, fogalmi és nyelvi világát. Ennek oka lehet többek között az is, hogy a kortárs tudomány kiváló alapokat kínál a kérdéskör interdiszciplináris megközelítésére, a technológiával kapcsolatos humán- és társadalomtudományi terminológiai apparátus újragondolására. Miért ne kapnának tehát a lehetőségen azok a vállalkozó kedvű gondolkodók, akik a technológia és tudat intim relációinak feltételezésével próbálnak rávilágítani a technológia kultúraformáló szerepére. Számukra éppúgy kiváló adalékokkal szolgál ma ehhez a kísérlethez a kognitív nyelvészet, narratív pszichológia, neurobiológia, mint például e tudományok jegyében fogalmi készletét frissítő tudatfilozófia.

Az ilyen jellegű vizsgálódásoknak tehát nem kisebb a tétje, mint valamiféle választ sugallni arra az Orbán Jolán „Újmédia, újtechnológia, újirodalomelmélet” című tanulmányában is citált derridai kérdésre, hogy vajon rendelkezhetünk-e valaha is olyan fogalmi apparátussal, amely révén „az eseményt is és a gépet is, mint két összeegyeztethető, sőt elválaszthatatlan fogalmat” leszünk képesek elgondolni. Más szóval, alkalmasak leszünk-e majd olyan elméleti modellek megalkotására, amelyek lehetőséget kínálnak számunkra arra, hogy az újtechnológiát sokkal inkább az emberi tudás komponenseként, semmint opponenseként közelíthessük meg valahogy úgy, ahogy Michael Heim is sugallja *The Metaphysics of Virtual Reality* című könyvében (Heim 1993). Ilyen fogalmi apparátus és modellek nélkül ugyanis a technológia és a kultúra kölcsönhatásának hipotézise sem lehet több a technológiával kapcsolatos valamilyen szerzői attitűd megjelenítésénél, azaz, miként Mark B. Hansen írja az *Embodying Technesis: Technology Beyond Writing* című kötetében, a technológia diskurzusba helyezésénél (Hansen 2000). Ez pedig nem jelent mást, mint a technológiát valamilyen életérzésünk megjelenítése céljából alkalmazott reprezentációként, vagy trópusként, semmint a gondolkodást, nyelvet ténylegesen determináló fizikai valóságként felfogni. Ez a kortárs kritikai elméleteket átható és Hansen által technézisnek nevezett jelenség egyfajta szerzői attitűdként, filozófiai és retorikai stratégiaként egyaránt tetten érhető Freud, Heideggert, Derrida, Lacan, vagy éppen Foucault technológiaértelmezéseiben. A közös cél, hogy a gondolkodás és nyelv autonómiájának, prioritásának megsértése nélkül nyissák meg

gondolati rendszereiket az opponensként vagy komponensként megközelített materiális valóság, a technológia előtt. Ennek következtében a technézés valamilyen formáját befogadó modern és posztmodern gondolkodók műveiben a technológia nem önmagában jelenti vizsgálódás tárgyát, hanem, mint arra a Hansen könyvét elemző Orbán Jolán már idézett tanulmányában is felhívja a figyelmet, a „másság konkrét helyettesítőjeként” mindig valamilyen elméleti célnak alárendelve (Orbán 2015). Úgy gondolom, hogy tanulságos példa lehet erre Heidegger technológia-kritikája, amit a tudás komponensévé vált technológiától való félelem mint életérzés táplál. Mint arra Heim Heidegger Hebel – Der Hausfreund (1957) című munkája kapcsán rávilágít, a technológia és a Lét bensőséges viszonyán elgondolkodó Heidegger világosan látta, hogy a technológia lényegének nevezett tartalom átalakítja az emberi létet, aminek hatására az emberi célok és tevékenységek eltorzulnak; a technológia „beszivárog” az emberi egzisztencia legbensőbb zugaiba átalakítva a tudás, gondolkodás és nyelv struktúráját (Heim 1993). Más szóval, a technika lényegét tekintve emberi létmódként funkcionál és válik a végzetünké.

Noha nem kétséges, hogy Heidegger kritikája elsősorban az új kommunikációs technológiák mechanikus működésének nyelvre és gondolkodásra gyakorolt lehetséges hatásaira fókuszál, a technológia által determinált kultúra víziójával koncepciója a technológia általános kritikájává terebélyesedik. Ezért bár nagy a kísértés arra, hogy a technológiai determinizmus valamely sajátos filozófiai verzióját fedezzük fel e kritika hátterében, a kritikai megközelítés keretében instrumentalizált technológiafogalom egyértelművé teszi: a technológia a tudás opponenseként válik érdekessé Heidegger számára. Ettől függetlenül a Hansen által technézésnek nevezett gondolkodói szemléletmód megfelelő fogalmi, elméleti alapok hiányában, vagy éppen a kritikai attitűdök felerősítése céljából megjelenhet azokban a kísérletekben is, amelyek a technológia gondolkodásra, nyelvre és általában véve emberi kultúrára gyakorolt hatását hangsúlyozó technológiai determinizmus valamilyen formáját, esetleg kritikai verzióját jelenítik meg. Ami persze önmagában véve paradoxonnak tűnhet, ha a technológiai determinizmus eredeti, Marshall McLuhan munkásságához köthető koncepciójából indulunk ki. Hogy mégsem az, arra éppen McLuhan Heidegger kapcsolatos sorai világítanak rá: „A Heidegger kitűnő nyelvelmélete iránti rajongás könnyen származhat az elektronikus milióink metafizikai organicizmusába való naiv belemerítkezésből. /.../ A nyomtatás nem jó, és nem is rossz, de bármilyen erő hatásainak nem ismerete katasztrófa, különösen egy olyan erő esetében, amelyet magunk alkottunk” (McLuhan 1962. 66). Az persze már egy másik kérdés, hogy a főként művelődés-, média- és nyelvtörténeti, etnográfiai, kulturális antropológiai kutatásokra épülő technológiai determinizmus képviselői is adósak maradtak a technológia, nyelv és tudás belső kapcsolatát megvilágító koherens elmélet kidolgozásával.

E nélkül a különböző tudományterületekhez köthető kutatási eredmények technológiai determinizmus jegyében történő szintézise egy sajátos redukcionizmusba tokolló, intuitív alapokon konstruálódó modell benyomását keltheti a felfogást kritikusan megközelítőkből.

Valószínűleg egy koherens elmélet megalkotása iránti igény terelte Hansen érdeklődését is a kognitív nyelvészet és narratív pszichológia keretein belül kiérlelt embodiment koncepció irányába. A fentiekben hivatkozott *Embodying Technesis* című könyvében ugyanis egy ilyen teória tükrében kíván arra rámutatni, hogy a technológiai változások hogyan tették elavulttá a technológiáról mint gépről és szövegről alkotott képzeteket. Hansen a technológia szerepének újragondolása mellett érvelve arra hívja fel a figyelmet, hogy a radikális technológiai változások – a gőzgéptől az internetig és a virtuális valóságig – alapvetően változtatták meg az észlelés feltételeit, és ezáltal átalakították a modern tapasztalat uralkodó struktúráit is. A technológiák és az emberi testek közötti dinamikus kölcsönhatás, a technológiai változások diffúz következményei és a kortárs ágensek kollektív megtestesült tapasztalatai közötti belső viszony hangsúlyozásával Hansen így lényegében egy, az embodiment koncepció jegyében újraértelmezett technológia determinizmus mellett érvel. Kísérlete akkor vezetne egy igazán plauzibilis magyarázat kidolgozásához, ha meggyőző leírást kínálna arról a folyamatról, hogy miként válnak az ember-technológia kölcsönhatásból keletkező megtestesült tapasztalatok a technológiáról folytatott diskurzusokat is meghatározó fogalmi viszonyok forrásává. Így világossá tehető lenne az is, mit jelent megtestesült ágensként élni az új technológiák által drasztikusan megváltoztatott érzékszervi tapasztalatok korában. Ezzel lépésre azonban Hansen már nem vállalkozik. Ahhoz, hogy kísérletét továbbgondoljuk, vissza kell vezetnünk az általa kínált modellt a koncepcionális alapokhoz, és meg kell találnunk egy olyan fogalom helyét ebben a teóriában, amely révén valamiféle választ tudunk sugallni arra a kérdésre, hogy miként válhat a technológia mint eszköz és tartalom inherens részévé az emberi tudásnak. Ez pedig nem más, mint a narratíva fogalma, amely a tapasztalat és fogalom közötti viszony megjelenítésével segítségünkre lehet a gép és esemény (Derrida), technika és esemény (Heidegger) intim viszonyára vonatkozó kérdések megválaszolásában; de alapként szolgálhat például annak a problémának a tisztázásához is, hogy a digitális kultúrában megszülető új, hibrid (virtuális-valós) közösségi formák hogyan válhatnak a közvetett, személyközi szervezeti bizonytalanságon alapuló bizalmi folyamatokká.

A továbbiakban ezért a Hansen-féle kísérlet továbbgondolásaként arra kívánok rávilágítani, hogy egy narratológiai megközelítés keretében miként tehető még érzékelhetőbbé az embodiment teória relevanciája az újmédia, újtechnológia emberi gondolkodásra gyakorolt hatásának tisztázásakor. Ennek során amellettt kívánok érvelni, hogy valamely információtovábbításra

szolgáló kommunikációs technológia két szinten válhat tudásfolyamataink komponensévé: egyrészt a vele kialakult fizikai kölcsönhatás a nyelvnél alapvetőbb testi tapasztalatok révén reprezentálódik az elme számára mintegy inherens módon formálva a nyelvi jelentést meghatározó fogalmi viszonyokat, másrészt a technológia által közvetített narratívák közül a technológia használatához kötődő implicit vagy keretnarratívák énépítő narratívákként befolyásolják az információk interpretálásának folyamatát. Ennek a két szinten zajló folyamatnak az alapját az elme narratívaalkotó és –felismerő képessége jelenti, aminek részletes vizsgálata egyúttal magyarázatot kínálhat a technológia diskurzusba helyezésének jelenségéről is. Ezt a processzust ugyanis egyszerre determinálja a technológiával kialakult kölcsönhatás belső tapasztalata (azaz minden technológiával kapcsolatos nyelvi aktus háttérében a technológiával kapcsolatos testi kölcsönhatások fogalmi reprezentációja rejlik), valamint a technológia által közvetített narratívák egy részének énépítő narratívákként való interiorizálása. Úgy vélem tehát, hogy ebben a megközelítésben komplexebb képet kaphatunk a Hansen „neodekonstruktív” kritikai elemzéseinek fókuszába került technézis diszkurzív működéséről is, és persze arról, hogy miként funkcionálhat az információ korában az újmédia, újtechnológia tudásfolyamataink komponenseként.

Az újmédia kulturális hatásait filozófiai megközelítésben tárgyaló Hansen már idézett könyvében, valamint *New Philosophy for New Media* (2004) című munkájában tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy a digitális technológiához köthető új médiumok (másodlagos szóbeliség, másodlagos írásbeliség) konvergenciájának és szövegalkotási eljárásokra gyakorolt hatásának vizsgálata szükségszerűen vezet el a régi és új kommunikációs technológiák, a hagyományos és digitális kultúra viszonyának újraértelmezéséhez, és ennek jegyében egy újmédiaesztétika, vagy újmédiailrodalomelmélet kidolgozásához (Orbán 2015). A digitális technológia mint az életvilágunkat és társadalmi viszonyainkat determináló új életforma ugyanis alapvetően változtatja meg az észlelés feltételeit, a modern tapasztalat uralkodó struktúráit. Ezért a kérdéskört kutatóknak célszerű a technológiák és az őket használók testi valósága közötti dinamikus kölcsönhatásra, a technológiai változások diffúz hatásaira és az új technológiák révén információt továbbító és befogadó individuumok kollektív megtestesült tapasztalataik közötti dinamikus kölcsönhatásra fókuszálni, ha a digitális média expanziója ürügyén új megvilágításban kívánják helyezni a tudásfolyamatok és a technológia bensőséges viszonyával kapcsolatos feltevéseket. Ez pedig azt jelenti, hogy a technológia emberi tapasztalatra gyakorolt hatását nem lehet pusztán a nyelvben megragadható dimenziókra korlátozni, hanem olyan modelleket kell alkotni, amelyek révén választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy az emberi megismerés hogyan integrálódhat a technikai eszközök világába, és ennek eredményeként a technológia miként válhat az emberi kognitív rendszer

mindennapi gondolkodásunkat és cselekvéseinket meghatározó, integráns elemévé.

Ahhoz, hogy egy ilyen irányú modellalkotás irányába elindulhassunk, el kell fogadnunk az alapvetést: valamely nyelvet és kultúrát megérteni mindenekelőtt annyit jelent, mint megragadni, hogy a kogníció miként születik meg a testi és fizikai valóságokból. Létezik tehát egy olyan rendkívül érzékeny és interaktív tapasztalati terület, amely megelőzi a nyelvi reprezentációt, és amelyet joggal tekintünk a megismerés valamely formájának. Hansen úgy véli, hogy ez a terület olyan nonverbális közvetítőkként működik, amelyen keresztül az emberek a technológiát annak anyagságában tapasztalják meg. Így élhetjük meg a technológiát életünk fontos tapasztalataként, azon túl, ahogy a nyelvben megjelenik. A megtestesült befogadás folyamata tehát kulcsfogalom lehet az ember és technológia viszonyának magyarázatában.

Ha tehát meg akarjuk érteni, hogy az újmédia mint kommunikációs technológia miként válhat tudásfolyamataink komponensévé, mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy hogyan reprezentálódhat a vele kialakult fizikai kölcsönhatás a nyelvnél alapvetőbb testi tapasztalatok révén az elme számára mintegy inherens módon formálva a nyelvi jelentést meghatározó fogalmi viszonyokat. Ahhoz, hogy a Hansen által javasolt koncepciót stabilabb alapokra fektethessük, világossá kell tennünk, hogy ennek a koncepciónak a háttérében egy olyan jelentéstani elképzelés rejlik, amely szöges ellentétben áll azzal az analitikus filozófiával, a kései Wittgenstein nyomán évtizedekig uralkodó behaviorista felfogással, amit Wilfrid Sellars „pszichológiai nominalizmus”-nak nevezett (Sellars 1963), és aminek képviselői tagadják, hogy a szavak jelentésüket a tudat intencionalitásához kötődő, érzeteredetű fogalmakból nyernék. Összhangban van viszont több olyan nyelvpszichológiai, neurobiológiai modellel is, amelyek gyújtópontjába cselekvés, fogalom és nyelv kapcsolatának problematikája került. Gondolok itt például George Lakoff (1987, 1993, 2008a, 2008b), Antonio Damasio (1996, 2010), Mark Johnson (1987, 2007) Gerald Edelman (1987, 1992) vagy Patricia S. Churchland (1986) kutatásaira.

E célból térek ki a továbbiakban a kommunikációs technológiák történetének másik fontos fejezetére; az elektronikus médiumok használatához kötődő új nyelvhasználati mód születésére. Ez a folyamat ugyanis, mint látni fogjuk, legalább olyan komoly változásokat gerjeszt tudatunk szerkezetében, fogalmi rendszerünkben, mint az írásbeliség nyelvének kialakulása. Az elektronikus kommunikáció új távlatokat nyit a megismerendő valóság fogalmi reprezentációja előtt, átszervezi megismerési eszközkészletünket, új, miként azt közösségfogalmunk esetében is láthattuk, a korábbinál összetettebb fogalmak kialakulásához vezet a mindennapi információáramlás sodrásában.

Az új kommunikációs technológiák multimédiális világa a kommunikáció nyelv- és közösségformáló szerepének eddig ismeretlen

dimenzióit tárja fel előttünk. Megjelenése és elterjedése jelentős hatást gyakorol nyelvhasználati szokásainkra, gondolkodásunk szerkezetére és közösségi kapcsolatainkra. Amellett, hogy megváltoztatja képünket, a társadalomról és közösségről alkotott fogalmunkat, új típusú közösségi kötődések megteremtésével egyúttal új közösségi formák alapjává is válik.

2. Nyelvhasználati konvergenciák az új médiatérben

Az elektronikus kommunikáció korában születő, új közösségi formák kettős konvergencia gyümölcsei. Egyrészt az új médiumok – így mindenekelőtt az internet és a mobiltelefon – használata a közösségi viszonyok és szerepek mediatizációja révén a virtuális és fizikai közösségek eddig ismeretlen szintéziséhez vezet. Másrészt azáltal, hogy az új médiatérben szerveződő közösségek globális trendek áramában erősítik a helyi kötődéseket, az elektronikus kommunikáció egyúttal a globális és lokális közösségi formák közeledésének alapját is jelenti. E kettős, virtuális-fizikai és globális-lokális konvergencia eredményeként létrejövő, hibrid közösségek összetett, képlékeny, többretegű közösségi identitásokat feltételeznek megváltoztatva a hagyományos közösségi formákhoz köthető rögzített, stabil identitásról alkotott képzetünket.

Ez a közösségi viszonyok mediatizációját kísérő kettős konvergencia ugyanakkor elképzelhetetlen lenne azok nélkül a nyelvhasználati konvergenciák nélkül, amelyek biztosítják a különböző kommunikációs közösségek közötti gyors és folyamatos átjárhatóságot, az internetező, mobiltelefonáló ember hatékony információcserén, közös érdeklődésen, nyitottságon és bizalmon alapuló közösségválasztásának kommunikációs feltételeit. A továbbiakban ezeknek a nyelvhasználati konvergenciáknak két alapvető szintjét különböztetem meg egymástól. A nyelvhasználati módok közeledésének első szintjén a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat konvergenciájának két alapvető formája valósul meg: a hangzó nyelv és a kép, illetve a szöveg és a kép szoros integrációját feltételező nyelvhasználati közeledés. Az előbbi közeledést az elsősorban a televíziózáshoz köthető és Ong nyomán „másodlagos szóbeliség”-nek nevezett kommunikációs technológia jelenti, amíg az utóbbi kereteit az internetezők Crystal által „netbeszéd”-nek hívott médiuma jelöli ki. Bár a kép és nyelv kölcsönhatásának más és más formáit feltételezve, de mindkét médium az írásbeli és szóbeli nyelvhasználat nyelvtani és jelentéstani világának közeledését, és ezzel párhuzamosan a különböző réteg- és csoportnyelvek megerősödését és az irodalmi nyelvvel szembeni fokozatos térnyerését alapozza meg.

Az új közösségi formák kialakulását elősegítő nyelvhasználati konvergenciáknak ez a második szintje nyelvtani és jelentéstani szempontból egyaránt jól érzékelhető módon teremti meg a beszélt és írott nyelv, valamint a kép integrációját. Az írott és beszélt nyelv, valamint a kép egyidejű

komplementer transzmissziója a mindennapi kommunikáció megkerülhetetlen jelenségévé vált, és mint ilyen természetesen jól érzékelhető nyomokat hagy a hétköznapi nyelvhasználatban is. Egy olyan nyelv születik ennek a transzmisszióknak az eredményként, amely – megfelelően a Robert E. Horn Visual Language című könyvében olvasható elvárásoknak – az írásbeliség korlátait meghaladva alkalmas lehet a megismerhető valóság egyre fokozódó komplexitásának a megragadására (Horn 1999). A továbbiakban azokra a nyelvhasználati konvergenciákra kívánok rávilágítani, amelyek a szónyelvi és képnyelvi funkciók logikájának kölcsönös viszonyát erősítik a multimediális kommunikáció gyakorlatában, és amelyek a nyelvi kreativitás eddig ismeretlen mintázatainak kialakulásához vezetnek az írott és beszélt nyelvben.

A mindennapi kommunikáció gyakorlatát megváltoztató ikonikus forradalom eredményeként egy, a verbális és vizuális eszközöket formai és jelentéstani szempontból ötvöző nyelvi struktúra kialakulásához vezet. Az elmúlt évtizedekben megjelenő software-ek kínálta grafikai lehetőségek révén új típusú vizualitás születésének vagyunk tanúi, ami a kreativitás eddig ismeretlen formáit teremti meg a hétköznapi nyelvhasználat terén. A napjainkban használt számítógépes és mobiltelefonos alkalmazások a könnyű képalkotás technológiai feltételeit kínálva biztosítják a képi kommunikáció mindennapivá válásának és a nyelvi, képi kódok kreatív kombinálásának lehetőségét a képek világában egyre otthonosabban mozgó nyelvhasználók számára. Az új technológiák teremtette nyelvi világban a kreativitás nem csupán mindennapi élményként hat, de az eredményes kommunikáció kritériumát is jelenti. A verbális kommunikáció képi dimenzióval való kiegészítése a nyelvi kreativitás új eszközei révén járul hozzá a mindennapi információcsere hatékonyabbá tételéhez. De miből fakad a képi dimenzió jelentősége a köznapok kommunikációjában?

Ahogy arra a szónyelvi és képnyelvi funkciók logikájának viszonyán elgondolkodó Ludwig Wittgenstein is felhívja a figyelmet, gondolati folyamatainkban meghatározó szerep jut a képi szimbólumoknak (Wittgenstein 1969). S bár a szónyelv és a képnyelv együtt, egymást áthatva funkcionálnak, „a közönséges ember gondolatai szimbólumok keverékében mennek végbe”, és ezek közül a szimbólumok közül a nyelvek „csak csekély részt alkotnak” (Wittgenstein 1969. 163). Ennek oka Wittgenstein szerint abban keresendő, hogy noha a szavak a képekhez hasonlóan életformákba ágyazott eszközök, szavaink túlnyomórészt konvencionális jelentéstartalommal bírnak, a képek lényegüket tekintve természet adta, konkrét jelentéshordozók. A gondolkodás képek rajzolásához hasonlítható folyamat, érvel Wittgenstein, amelyben a közvetlenebb nyelvként funkcionáló képnek nagyobb szerepe van, mint a szónyelvnek. A képnyelv és szónyelv viszonyának ilyen értelemezése ma már, persze, korántsem számít egyedülálló filozófiai kísérletnek (Szécsi 2021). Wittgenstein, Bertrand

Russell, Henry H. Price nyomdokain haladva mind többen veszik védelmükbe azt az álláspontot, hogy a vizuális képzetek lényeges szerepet játszanak a racionális gondolkodásban (Russell 1986). Rudolf Arnheim, Robert Horn, Antonio R. Damasio, Merlin Donald, Nyíri Kristóf más-más diszciplínák irányából hívják fel a figyelmet az emberi gondolkodás eredendően képies jellegére és a képi kommunikáció mindennapi információcserékben betöltött jelentős szerepére (Arnheim 1979; Horn 1999; Damasio 1996; Donald 1991; Nyíri 2002). Miként Nyíri fogalmaz: „ha az emberi gondolkodás eredendően képies; ha szónyelvi emlékeink éppenséggel képi közegben tárolódnak, s képi közvetítéssel válnak ismét szónyelvivé, akkor a hagyományok és hagyományozódás bármiféle érvényes elméletének érdemben kell foglalkoznia a képi hagyományozás sajátosságaihoz” (Nyíri 2002. 8). Az új kommunikációs technológiák expanzióját kísérő médiakonvergenciák olyan nyelvhasználati közeledésekhez vezetnek, amelyek révén a szónyelv és a képnyelv transzmissziója felerősödik és a mindennapi kommunikáció meghatározó elemévé válik. Mindez persze jelentősen növeli a nyelvi kreativitás szerepét a multimediális információcserét is magban foglaló hétköznapi kommunikáció gyakorlatában (Szécsi 2021; Szécsi 2016; Szécsi 2013).

Valószínűleg ennek a fejleménynek a felismerése sarkall mind több kortárs szerzőt arra, hogy a nyelvi kreativitást mint a mindennapi nyelvhasználat jelenségét, semmint különleges képességgel és tudással megáldott emberek privilégiumát vizsgálja. „A kreativitás a mindennapi nyelv valamennyi elemét átható jellemzője”, olvashatjuk Roland Carter *Language and Creativity* című könyvében, azaz „nem egyszerűen kivételes emberek sajátja, illetve a hétköznapi emberek kivételes tulajdonsága” (Carter 2004. 13). Nem kétséges, hogy a nyelvi kreativitás felfogásának „demokratizálódása” új lendületet kap a multimediális kommunikáció közegében. Az új kommunikációs technológiák használatával egyre elterjedtebb eszközzé váló nyelvi játékok, rövidítések, humor, kép-szó kombinációk stb. arra ösztönzik az alkalmazott nyelvészeket, hogy a hétköznapi nyelvhasználókra mint a nyelvi jelentés kreatív dizájnereire tekintsenek. Emiatt egyre komolyabb érdeklődés tapasztalható körükben a kreativitás interakciós funkcióit megjelenítő dinamikusabb modell iránt, amely képes lehet megvilágítani a mindennapi kreativitás dialogikus természetét.

Ennek a dinamikus modellnek a gyújtópontjába a nyelvi kreativitás mint a kontextus-érzékeny nyelvhasználatot szolgáló képesség kerül, amely révén a kommunikáló ember bármikor és bárhol új jelentéseket képes alkotni, amikor és ahol erre szükség van. A kreatív nyelvnek számos funkciója lehet a mindennapi beszédben. Roland Carter és Michael J. McCarthy az alábbiakat emeli ki ezek közül: az üzenet tartalmának újszerű megvilágítása; a diskurzus szellemessé, humorossá tétele; a kommunikált jelentéstartalom kiemelése; egy

sajátságos attitűd megjelenítése; negatív, ellenséges beállítódás kifejezése; a beszélő identitásának nyilvánvalóbbá tétele; a nyelvi formákkal való játék mások szórakoztatására; a beszéd egy szeletének lezárása és egy másik indítása; vagy egyszerűen csak a diskurzus „megalajozása” (Carter-McCarthy 2004. 79). Ezek a funkciók Carter és McCarthy szerint a kreatív interakciók két alapvető szintjét feltételezik: egyfelől a beszéd alakzatainak prezentációs használatát (pl. a metaforikus találékonyság nyílt megmutatkozásai, szójátékok, idiómák használata, az elvárt idiomatikus formuláktól való tudatos eltávolodás), másfelől az első pillanatban kevésbé azonosítható, esetleg csak félig tudatos ismétléseket (pl. párhuzamok, visszhangok, érzelmi közeledést kifejező szókapcsolatok ismételtetése). Janet Maybin és Joan Swann vizsgálatai rávilágítanak arra, hogy a kreatív interakciók ezen két szintje rendszeresen megjelenik az internethasználók körében, akik a metaforákat, ismétléseket, rekontextualizációkat és műfaji ötvözeteket gyakran szolidaritásuk, kritikai álláspontjuk, vagy éppen társadalmi beállítottságuk közvetítésére használják (Maybin-Swann 2007).

A gondolkodás eredendően képies jellegére utal tehát az a nyitottság, amellyel az elme a mindennapi nyelvi kreativitás eredményeként született új jelentéseket, névátviteleket, metaforákat befogadja. Mert miként arra Dawn G. Blasko és Cynthia M. Connine is felhívják a figyelmet, az új metaforákat ugyanolyan nyelvi mechanizmusok alapján értjük meg és fogadjuk be, mint a régieket, azaz interpretálásuk nem igényel több mentális munkát (Blasko-Connine 1993). Vagy ahogy azt Sam Glucksberg és Matthew S. McGlone hangsúlyozza, a metaforikus jelentéseket – legyenek azok új jelentés-kiterjesztés eredményei – éppoly automatikusan értjük meg, mint a szószerintieket (Glucksberg-McGlone 1999). Erre az eredendően képies gondolkodásmódra hat felszabadítólag a mindennapi információcserében egyre komolyabb szerephez jutó multimedialitás, amely formai és jelentésbeli szempontból egyaránt új kereteket kínál a nyelvi kreativitásnak. A dinamikussá váló, merőben metaforikus nyelv képpel ötvözve nem csupán az információcsere hatékonyságát növeli, de a kommunikáló felek közötti intenzívebb kommunikáció és kölcsönös azonosulás feltételeinek megteremtésével erősebben és közvetlenebbül hat az érzelmekre, mint a pusztán szóvege. Az új kommunikációs nyelv születése és elterjedése az írott nyelv korlátaival szembesülő ember nagyon is tudatos választásának eredménye, aki úgy gondolja, hogy e nyelv használatával eredményesen kapcsolódhat be a mind jobban felgyorsuló és globálissá váló információáramlásba, és világosabban fejezhet ki a mindennapjait meghatározó fogalmi összefüggéseket vagy éppen emóciókat valamely adott helyi közösség tagjai számára.

A nyelvi kreativitás új mintázatait eredményező és a multimedialitás jegyében megvalósuló nyelvhasználati konvergencia tehát a sokcsatornás

mindennapi információcsere, egészen pontosan az azt kísérő médiakonvergencia gyümölcse. A médiakonvergencia folyamata az új médiumok, mindenekelőtt az internet megjelenésének és széleskörű használatának következménye, ami tágabb és szűkebb értelemben is jelenti az egyre növekvő információéhség csillapítására használt médiumok közeledését. Tágabb értelemben ez a közeledés az alapvető kommunikációs technológiák szintjén valósul meg azzal, hogy az újságot olvasó, rádiót hallgató, televíziót néző, az internet multimediális anyagait böngésző, vagy a mobil telefonját használó ember szóbeli, írásbeli, multimediális közlési folyamatai közötti nyelvi, stílusbeli határok mindinkább elmosódnak a szóbeliség, írásbeliség, multimediális kommunikáció szükségszerű konvergenciáját vonva maga után. Szűkebb értelemben a médiakonvergencia jelensége a tömegkommunikáció világában bekövetkező médiaközeledést jelenti, amelynek következményeként az internetes kommunikációhoz köthető multimedialitás révén a hagyományos médiumok (írott sajtó, rádió, televízió) mindinkább egy közös médiummá kapcsolódnak össze. Mind a tágabb, mind a szűkebb értelemben vett médiakonvergencia jelenségének hátterében tehát a beszéd, szöveg és kép új technológiák (internet, mobil telefon) használatához köthető folyamatos és intenzív kölcsönhatása rejlik. Mindez egyidejűleg jelenti a szóbeliségre, írásbeliségre és képi kommunikációra jellemző sajátosságok konvergenciáját (pl. az SMS, MMS, e-mail üzenetek esetében), illetve az egyes médiumfajok egyidejű transzmisszióját (pl. az internetes tartalmakba ágyazottan megjelenő filmek, televíziós anyagok, rádiós hanganyagok, írott sajtótermékek esetében). Bár a tágabb értelemben vett médiakonvergencia jelensége már a rádió, televízió megjelenésével és a „másodlagos szóbeliség” kialakulásával megkezdődött, a folyamat a szűkebb értelemben vett, tehát a tömegkommunikációs műfajok közeledését előidéző internetes és mobilkommunikáció térhódításával, az internetes tartalmak bővülésével kap igazán lendületet, és válik a „netbeszéd” születésével egy átfogó nyelvhasználati konvergencia alapjává. Ez a nyelvhasználati konvergencia természetesen túlmutat az egyes tömegkommunikációs médiumokra jellemző nyelvhasználati módok, stílusok közeledésén, az egyszerre több tömegkommunikációs csatornán is eredményesen használható újságírói nyelv kialakulásán. Lényegét akkor értjük meg, ha a médiakonvergencia két lényegi aspektusát figyelembe véve, a „másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” kölcsönhatásának eredményeként közelítjük meg. Egy olyan átfogó nyelvi változásként, amely egyúttal feltétele is az eredményes többcsatornás kommunikációnak.

Ennek az átfogó nyelvi változásnak pedig a szóbeliségre és írásbeliségre jellemző nyelvhasználati formák konvergenciája jelenti az alapját, amely mind a rádió, televízió használatához kötődő „másodlagos szóbeliség”, mind a szöveg, beszéd, kép egyidejű, komplementer transzmisszióját feltételező

multimédiás kommunikációs üzenettovábbítási technológiák közegében kibontakozó „netbeszéd” révén komoly nyelvtani, jelentéstani nyomokat hagy a nyelvben. Ennek ma már számos konkrét jelét érzékeljük a mindennapi nyelvhasználatban. Gondoljunk például azokra a kapcsolattartó szövegekre, amelyeket ugyan írásban rögzítünk, mégis közelebb állnak az élőnyelvi megnyilatkozásokhoz! Az e-mail, SMS vagy MMS üzenetek grammatikai, stilisztikai jellemzői egy különös, az írásbeliség köntösébe bújtatott szóbeliség jegyeit mutatják.

Ezek a szóbeliségre jellemző grammatikai, stilisztikai eszközök azonban sokkal tudatosabban épülnek be a szövegekbe nem egyszer bonyolult jelentéstartalmak kifejezésére, mint a szimplán szóbeli megnyilatkozások esetében. Az írásbeli kommunikáció során ugyanis a közlő minden időbeli korlát ellenére képes arra, hogy áttekintse a megfogalmazottakat, reflektáljon a rögzített nyelvi konstrukciókra. A szóbeli kommunikációt jellemző elemeknek így komoly stilisztikai jelentése, értéke lehet: használatukkal az üzenetet megfogalmazó személy jelzi, hogy elfogadja és alkalmazni kívánja egy, az SMS, MMS, e-mail kommunikáció köré szerveződő nyelvi közösség szabályait. Azaz nem pusztán azért kerül például az összetett mondatszerkezeteket, hosszabb szavakat, elvont kifejezéseket, mert az elektronikus üzenetküldés komoly időbeli korlátokat szab és ily módon némiképpen reprodukálja a szóbeli kommunikáció sajátosságait, hanem azért is, mert ezáltal egyértelművé kívánja tenni valamely, a nyelvhasználat bizonyos formáit elfogadó közösséghez való tartozását, s azt, hogy ez a kötődés nagyon is tudatos választás eredménye.

Az így elfogadott nyelvi szokások értelemszerűen erőteljes hatással vannak mindennapi nyelvhasználatára is. Az írásbeliség köntösében becsempészett szóbeliség nyomokat hagy az írásbeli kommunikáción, ami a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat korábban már tárgyalt konvergenciáját idézi elő. Ennek eredményeként egyre inkább elmosódnak a határok a szóbeli és írásbeli kommunikáció között, s megteremtődnek egy új kommunikációs nyelv jelentéstani, grammatikai alapjai.

Az új kommunikációs nyelv a megszületése és elterjedése az írásbeliség kínálta nyelvi és fogalmi lehetőségeket jól ismerő ember nagyon is tudatos választásának eredménye, aki úgy gondolja, hogy e nyelv használatával eredményesen kapcsolódhat be a mind jobban felgyorsuló és globálissá váló információáramlásba, és világosabban fejezhet ki a mindennapjait meghatározó fogalmi összefüggéseket vagy éppen emóciókat egy adott helyi közösség tagjai számára. Az elektronikus médiatérben megszülető kommunikációs nyelv tehát integrálja a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat bizonyos jellemzőit. Alapvetően ebből fakad sajátos, képies jellege is, amelynek, persze, komoly jelentéstani és szintaktikai ismérvei vannak.

Ezek közül talán a legfontosabb az olyan nyelvi elemek mind gyakoribb használata, amelyek jelentése fogalmi összefüggések széles képzettársítási tartományát képes átfogni, konceptuálisan nem elemzett „képekbe” tömöríteni. Ez a „másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” kölcsönhatása által felerősített képiesség azonban nemhogy leegyszerűsítene, de tovább is árnyalja nyelvi világunkat, amely ezáltal egyfelől újabb fogalmi összefüggések feltárásának válhat az eszközévé, másfelől a szemiotikai globalizáció hatásait felerősítve hozzájárulhat a globális információáramlás felgyorsulásához is.

De miben rejlik az új nyelvhasználati formák képies jellege? Milyen nyelvtani, szóképzleti, jelentéstani változások utalnak a nyelvben a „másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” kölcsönhatásából fakadó új beszéltnyelviség térnyerésére? A kérdésekre válaszolva mindenekelőtt tegyük egyértelművé, hogy akár a „másodlagos szóbeliség”, akár a „netbeszéd” jelenti a szóbeliség-írásbeliség konvergencia közegét, az újonnan születő nyelvhasználati formák egy, a szóbeli és írásbeli nyelvtől egyaránt eltérő, harmadik nyelvváltozatot testesítenek meg. Erre hívja fel a figyelmet Crystal is, amikor a „netbeszéd” fogalmának meghatározásakor hangsúlyozza, hogy bár az internethasználathoz köthető új nyelv lényegét tekintve egy, a szóbeliség nyelvére emlékeztető írásbeli nyelv, a „netbeszédet” önmagában sem a beszélt, sem az írott nyelvvel nem lehet azonosítani, mert mindkét nyelv sajátosságai felfedezhetők benne (Crystal 2004). Ahogy arra az előző fejezetben is utaltam, Crystal a „netbeszédet” ugyanakkor nem egyszerűen a beszélt és írott nyelvek specifikumainak összességéként, hanem egy teljes mértékig új médiumként fogja fel. Vagyis a „netbeszédet” egyfajta szóbeliség-írásbeliség „kentaurnak” tekintő szerzők helyett inkább azokkal ért egyet, akik a számítógép-használat közegében kifejlődött, új nyelvet a szóbeli és írásbeli nyelvhasználattól egyaránt különböző, önálló nyelvként közelítik meg. Ezek közé a szerzők közé tartozik például Marilyn Deegan is, aki szerint az elektronikus szövegek tulajdonságaival (képlékenység, intertextualitás stb.) összefüggő nyelvi változások egyaránt kombinálódnak a beszélt és írott nyelv sajátosságaival, és teszik ilyen módon a „netbeszédet” egy lényegében önálló, „harmadik médiummá” (Deegan 2000). „Egyértelmű jeleit fedeztem fel annak,” - írja Crystal - „hogy egy új nyelvi változat van születőben, amelynek jellemzői erősen kötődnek technológiai kontextusának tulajdonságaihoz, miként a technológiát használók intencióihoz, tevékenységéhez és személyiségéhez is” (Crystal 2004. 225). Amiből persze az is következik, hogy ha olyan újabb technológiák születnek, amelyek integrálják az internetet és más kommunikációs szituációkat, akkor egy újabb nyelvi konvergencia veszi kezdetét, amihez majd az új technológiák kínálnak nyelvi mátrixot. Éppúgy, mint ahogy azt a „másodlagos szóbeliség”, a „netbeszéd”, illetve azok egymásra hatásából keletkező új beszéltnyelviség kialakulásakor is tapasztalhattuk.

Ennek az új médium születéséhez vezető nyelvhasználati konvergenciának az eredménye tehát a nyelv képiessé válása, aminek egyaránt megvannak a maga jelentéstani és nyelvtani ismérvei. Jelentéstani szempontból ez az újonnan kifejlődő nyelv elsősorban attól válik képiessé, hogy szókészlete egyre több olyan összetett fogalmi összefüggésre utaló elemet tartalmaz, amelynek jelentéstartománya nem gondolati reflexió eredményeként megnevezett fogalmi kapcsolatra épül, hanem fogalmi viszonyok közvetlenül nem reflektált széles képzetársítási tartományát fogja át. Más szóval, egy sajátos metaforikus nyelv van születőben, amelynek sokkal inkább az a rendeltetése, hogy „megmutassa”, képekbe foglalja a világot, hogy ezzel a wittgensteini fordulattal éljünk, semmint, hogy újabb kategóriák és fogalmak segítségével elemezze, felbontsa azt. Használatával a kommunikáló ember inkább „láttatni”, „érzékeltetni”, nem pedig meghatározni, elemezni akarja a fogalmi összefüggéseket. A nyelvhasználó szándéka erősen emlékeztet bennünket az írást nem ismerő kultúrák prédikátorainak, költőinek, filozófusainak szándékaihoz azzal az Ong által is hangsúlyozott különbséggel, hogy ez az elektronikus médiumok korában kialakuló nyelv tudatos választás eredménye, amely révén a „másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” korának embere már feltárt fogalmi kapcsolatokat próbál beágyazni még komplexebb összefüggések rendszerébe úgy, hogy az ily módon felismert viszonyokat széles jelentéstartományú kifejezésekkel, a komplex összefüggések megbontása nélkül kívánja érzékeltetni és megragadhatóvá tenni. Ez a folyamat természetesen a nyelvtani szerkezetek leegyszerűsödésével jár együtt. Ezeknek a komplex jelentéstartományú kifejezéseknek az alkalmazása ugyanis szükségtelemmé teszi a fogalmi elemzés talaján kifejlődő, bonyolultabb nyelvtani szerkezetek, például többszörösen összetett alárendelő mondatok alkalmazását.

Ez a jelentéstani tömörítés az új nyelvi elemek megjelenése mellett egyúttal a meglévők eddigiektől eltérő használatához is vezet. Bizonyos kifejezéseink jelentéstartománya kiszélesedik, újabb és újabb fogalmi kapcsolatokat ölelve fel. Ezáltal összetettebbé válik a jelölet fogalmát magában foglaló és alapvetően különböző kommunikációs helyzeteket megjelenítő fogalmi viszonyok képzetársítási hálózata is. E folyamat gyümölcse közösségfogalmunk megváltozása, összetettebbé válása is. Ez a fogalom ugyanis korábbi elemzések eredményeként kristályosodott ki és vált különböző kommunikatív cselekvések tárgyává. Ennek eredményeként szűkült folyamatosan magának a „közösség” szónak is a jelentéstartománya a fogalmi viszonyok egy meghatározott csoportjára.

E fogalmi viszonyok azonban a televíziózó, internetező, mobiltelefon segítségével kapcsolatot tartó ember már említett képies nyelvének keretei között nem újabb logikai elemzés révén válnak bonyolultabb fogalmi összefüggések képzetársítási tartományának elemeivé. Ennek oka, hogy a

„másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” kultúrájának embere a kommunikációs helyzetek számának növekedésével, az újabb kommunikációs lehetőségek megjelenésével bonyolultabbá váló közösségfogalmat nem felbontani akarja az írásbeliség kultúrájában gyökerező elemzési módszer segítségével, hanem a maga komplexitásában megjeleníteni. E törekvésnek jelentéstani következményeként a közösség szó jelentéstartománya a korábbiakhoz képest több fogalmi csomópontot ölel fel, azaz az adott kifejezés képiessé válik. Más szóval, az új kommunikációs technológiák közvetítik és felerősítik azokat a jelentéstani változásokat, amelyek összetettebbé teszik közösségfogalmunkat. Mégpedig elsősorban azzal, hogy e fogalmunk jelentéstartományát az új médiumok használatához kötődő kommunikációs helyzetek fogalmi megjelenítésével gazdagítják.

A nyelv képiessé válásának ugyanakkor számos szókészleti és nyelvtani jele is van, amelyek az új beszéltnyelviség kialakulásához vezető nyelvhasználati konvergencia révén egyaránt érzékelhetők a szóbeli és az írásbeli nyelvhasználatban:

(a) Az egyik ilyen jel a főként az új technológiák világát idéző jelentéssűrítő szóösszetételek mind gyakoribb használata a nyelvben (pl. kibertér, kiberkultúra, webmail, webmester). Ezek a főként a „netbeszéd” keretein belül létrejött és használatossá vált kifejezések a jelentéstani tömörítés hatékony eszközei, amelyek eddig ismeretlen fogalmi tartományokat képesek megjeleníteni és a kommunikáció tárgyává tenni. A „netbeszéd” sajátos szókészletéből merítő összetett szavaktól függetlenül is elmondhatjuk azonban, hogy a jelentéssűrítő szóösszetételek egyre gyakoribb előfordulása a beszélt és az írott nyelvben a nyelv képiessé válásának jele.

(b) Ugyancsak a nyelv képiessé válására utalnak a szóban és írásban egyaránt egyre nagyobb számban előforduló rövidítések, összevonások, mozaikszavak, illetve a főként angolszász eredetű és gyakran az informatikához kapcsolódó betűszavak (pl. FAQ= frequently asked question, HTML= hypertext markup language, asap=as soon as possible, afaik=as far as I know, vagy a magyar nyelvben: sztem=szerintem, vki=valaki, ism=ismer). Ezek a rövidítések, összevonások, betűszavak ma már főként „netbeszéd” világához köthetők, de az ilyen típusú nyelvi elemek mind gyakoribb használata már a rádió, televízió, azaz a „másodlagos szóbeliség” korában is érzékelhető jelenség volt.

(c) A „netbeszédhez” kötődő írásbeliséget érintő és a nyelv képiessé válását talán leglátványosabban jelző jelenség az írásjeleket képi elemekkel, hangulatjelekkel, emotikonokkal, illetve számjegyekkel kombináló írásmód elterjedése (pl. @cím, c6=chat), Túl azon, hogy a napi információcsere felgyorsulása mindinkább indokoltá és elfogadottá teszi az ilyen eszközök alkalmazását, ez az írásmód egyúttal a képies jelentéssűrítésre fogékony nyelvi gondolkodás általánossá válására utaló fejlemény is.

(d) A jelentéssűrítésre fogékony nyelvhasználat jele a korábban az elsősorban a szóbeli közlési folyamatokra jellemző nyelvtani sajátosságok általánossá válása is. Ebbe a körbe tartozik a mindennapi kommunikáció során alkalmazott mondatszerkezetek leegyszerűsödése is; például az a ma már általánosnak tekinthető és a mindennapi szóbeli és írásbeli nyelvhasználatot egyaránt befolyásoló tendencia, hogy a többszörösen összetett, alárendelő mondatszerkezetek helyét mindinkább a sokkal könnyebben feldolgozható, a képies nyelv követelményeinek sokkal inkább megfelelő mellérendelő mondatok veszik át.

A fentiekben taglalt jelentéstani, nyelvtani fejlemények tehát egyaránt arra utalnak, hogy a sokcsatornás elektronikus kommunikáció közegében egy olyan új nyelv van kibontakozóban, amely a háttérben rejlő nyelvhasználati konvergenciák révén alkalmas lehet az egyre növekvő számú napi információ eredményes feldolgozására és hatékony cseréjére. Ez a szóbeli, írásbeli és elektronikus kommunikációs szituációk határait fokozatosan felszámoló nyelv egyúttal elmosza az egyes kommunikációs szituációk köré szerveződő közösségek közötti választóvonalakat is. Az új kommunikációs technológiák alkalmazásához köthető nyelvhasználati konvergenciák ilyen módon alapozzák meg a különböző közösségi formák mediatizációjának folyamatát, az új típusú, hibrid közösségek kialakulását. Más szóval, a különböző közösségi formák konvergenciája elképzelhetetlen lenne az új beszéltnyelviséget eredményező nyelvhasználati konvergenciák nélkül. Sőt nyugodtan kijelenthetjük, hogy az e konvergenciák eredményeként megszülető nyelvi struktúra valójában feltétele is a hagyományos társadalmi kategóriák, közösségi formák közötti határok megszűnésének. Egy időben jelenti ugyanis az eredményes globális kommunikáció és ezáltal az új közösségiséget megszilárdító globális nézőpont feltételét, valamint a tudatos választások révén megerősödő helyi közösségek pillérét.

Irodalom

- Arnheim, Rudolf (1979): *Film als Kunst: Mit einem Vorwort zur Neuausgabe.* Frankfurt am Main, Taschenbuch Verlag.
- Baron, Naomi S. (1984): *Computer Mediated Communication as a Force in Language Change.* *Visible Language*, 18, 118-141.
- Baron, Naomi S. (2000): *Alphabet to Email.* London, Routledge.
- Blasko, Dawn G. – Connine, Cynthia M. (1993): *Effects of Familiarity and Aptness on Metaphor Processing.* *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 2, 295-308.
- Carter, Roland (2004): *Language and Creativity: The Art of Common Talk.* London/New York, Routledge.

- Carter, Roland – McCarthy, Michael J. (2004): Talking, Creativity: Interactional Language, Creativity, and Context. *Applied Linguistics*, 1, 62-88.
- Churchland, Patricia S. (1986): *Neurophilosophy: Toward a Unified Science of the Mind-Brain*. Cambridge, Bradford Books/MIT Press.
- Crystal, David (1997): *English as a Global Language*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Crystal, David (1998): *Language Play*. Harmondsworth, Penguin
- Crystal, David (2004): *Language and the Internet*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Damasio, Antonio (1996): *Descartes tévedése*. Budapest, Aduprint Kiadó.
- Damasio, Antonio (2010): *Self Comes to Mind: Constructing The Conscious Brain*. London, William Heinemann.
- Deegan, Marilyn (2000): Introduction. In F. Condrón – M. Fraser – S. Sutherland (szerk.): *CTI /= Computer in Teaching Initiative/ Textual Studies: Guide to Digital Resources for the Humanities*. Oxford, University of Oxford Press, 1-12.
- Derrida, Jacques (2001): *Papier Machine*, Paris, Galilée.
- Edelman, Gerald (1987): *Neural Darwinism: The Theory of Neuronal Group Selection*. New York, Basic Books.
- Edelman, Gerald (1992): *Bright Air, Brilliant Fire*. New York, Basic Books.
- Glucksberg, Sam – McGlone, Matthew S. (1999) : *When Love is not a Journey: What Metaphors Mean*. *Journal of Pragmatics*, 31, 1541-1558.
- Hansen, Mark B. (2000): *Embodying Technesis: Technology Beyond Writing*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Hansen, Mark B. (2004): *New Philosophy for New Media*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Heidegger, Martin (1957): *Hebel – Der Hausfreund*. Pfullingen, Günther Neske.
- Heim, Michael (1993): *The Metaphysics of Virtual Reality*. New York-Oxford, Oxford University Press.
- Heim, Michael (1998). *Virtual reality and the tea ceremony*. In Beckmann, J. (szerk.): *The virtual dimension*. Princeton, NJ, Princeton Architectural Press, 1-28.
- Horn, Robert E. (1999): *Visual Language: Global Communication for the 21st Century*. Bainbridge Island, WA, Macro VU.
- Innis, Harold A. (1951): *The Bias of Communication*. Toronto, University of Toronto Press.
- Johnson, Mark (1987): *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago, University of Chicago Press.
- Johnson, Mark (2007): *The Meaning of the Body: Aesthetics of Human Understanding*. Chicago - London, University of Chicago Press.

- Lakoff, George (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago, University of Chicago Press.
- Lakoff, George (1993): The contemporary theory of metaphor. In: A. Ortony (szerk.): *Metaphor and Thought*. New York, Cambridge University Press, 202-252.
- Lakoff, George (2008a): *The Political Mind: A Cognitive Scientist's Guide to Your Brain and Its Politics*. New York, Penguin.
- Lakoff, George (2008b): The neural theory of metaphor. In: R. Gibbs (szerk.) *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. New York, Cambridge University Press, 17-38.
- Maybin, Janet – Swann, Joan (2007): Everyday Creativity in Language: Textuality, Contextuality, and Critique. *Applied Linguistics*. 4, 497-517.
- Nyíri Kristóf (2002): Az MMS képfilozófiájához. In: Nyíri K. (Szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés*. Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete. 213-231.
- Ong, Walter J. (1982): *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. London - New York, Methuen.
- Orbán Jolán (2015): Újtechnológia, újmédia, újirodalomelmélet. In Orbán J. (szerk.): *Újmédia, újnyelv, újfilozófia, újirodalom(elmélet), újpedagógia?* Pécs, Pécsi Tudományegyetem.
http://polc.ttk.pte.hu/tamop-4.1.2.b.2-13/1-2013-0014/96/orbn_joln_jtechnologia_jmdia_jiroadalomelmlet.html
- Szécsi, Gábor (2013): Social and Linguistic Convergence in the Information Age. *Canadian Journal of Communication*, (vol. 38) 4, 639-648.
- Szécsi Gábor (2016): *Média és társadalom. Kommunikációfilozófiai adalékok a mediatizáció fogalmához*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szécsi, Gábor (2021): Pictorial meaning, language, tradition: notes on image semantic analyses by Kristóf Nyíri. *Studies in East European Thought*, 4, 459-473.
- Tannen, Deborah (1989): *Talking Voices: Repetition, Dialogue and Imagery in Conversational Discourse*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wittgenstein, Ludwig (1969): *Philosophische Grammatik*. Schriften 4. kötet, Frankfurt/M., Suhrkamp.

Miként függ össze a tudás évszázadában az új kulturális környezethez való alkalmazkodás és a demokrácia minősége?

A probléma ismertetése a 2020-as egyesült államokbeli elnökválasztást kísérő adekvát jelenségeken keresztül

Problémafelvetés

Tanulmányomban a 21. századi demokráciákat komoly kihívás elé állító dilemmával kívánok foglalkozni. Kulturális szakemberként és politológusként „kettős identitással” és multidiszciplináris megközelítéssel kívánom ismertetni a bemutatásra kerülő problémát. Szerzői szándékomat egy 20. századi személyiségtől választott mottóval exponálom; „A tudás igazi ellensége nem a tudatlanság, hanem a tudás illúziója” (Stephen Hawking). Korszakunkat a tudás évszázadaként szokás emlegetni. Felemelő érzés a 4. ipari forradalom tanuló társadalmának polgáraként élni, de egyúttal nyomasztó is, hiszen a tudás eloszlása és terjedése egyáltalán nem kiegyensúlyozott, nem kiszámítható, nem lineáris. Korszakunk egyik szubsztanciális jelensége, hogy a média a kultúra diffúziójának alapvető eszközévé vált. (Bayer, 2002). Kérdés, hogy a kultúra soha nem látott terjedési dinamikája – különösen a web 2 utáni világunkban – a demokráciát teljesíti ki, annak optimálisabban működő modelljei létrehozásához járul hozzá – deliberatív demokrácia, ökokrácia, – vagy – ahogy ennek a tanulmánynak is nem titkolt szándéka az erre való figyelemfelhívás – nemkívánatos, a demokráciát gyengítő folyamatok expanzióját erősíti fel. Azért e kétség, mert álláspontom szerint a technológiai változás dinamikája és a mai tömegtársadalmakon belül fennálló szociális és az ehhez szorosan kapcsolódó tudásbéli egyenlőtlenségek felerősítették azt a problémát, hogy az egyes társadalmi csoportok kulturális adaptációs képessége a 21. század digitális környezetében jelentős eltéréseket mutat, miközben a közösségi média használatával éppen a Hawking által a „tudás illúziójaként” leírt attitűdök erősödtek meg.

Az előbbieken alapján megfogalmazható előfeltevéseim:

- Az IT és az MI jelentős technológiai változásokat hozott, így a gazdasági, társadalmi és kulturális következmények nehezen beláthatók.
- Az előbbi pontban ismertetett folyamat máris kulturális sokkokat okoz, ami hozzájárul a társadalmakon belüli erőteljes tudásalapú hasadásokhoz, egyenlőtlenségekhez.
- Egyelőre tanuljuk, hogy az információ és a tudás között különbség van.

- Nem mindig ismerjük fel, hogy a digitális identitás és a primer identitás nem ugyanaz.

Aldous Huxley brit író már jóval a digitális korszak megjelenése előtt felvetette, hogy a „trivialitás kultúrája” köszönhet ránk (Garfinkle, 2020).

A téma kultúraelméleti kontextusa

A kultúra terjedelme felfogható, mint a különféle – időben és térben eltérő és változó – igazodási és együttműködési keretrendszer (Brachinger, 2003:31). Az archaikus közösségek és a modern társadalmak más-más minőséget képviselnek (Tönnies, 2004), csakúgy, mint a posztmodernitás korának együttélési formái, tekintettel arra, hogy a megelőző fejlődési szakasz viszonyai más és más távlatokat jelölnek ki a korszak emberének. A tudás-kultúra terjedésében – a történelmi távlatok figyelembevételével – célszerű meghatározni etapokat, mivel a személyközi viszonyoktól az interakciókban eljutottunk a területenkívüliség és az egyidejűség kommunikációs kontextusáig.

Antonina Kłoskowska lengyel szociológus „A társadalmi kommunikáció szituációja” című írásában a társadalmi kommunikáció (lényegében tudásátadás) három alrendszerét határozta meg. A felsorolt alrendszerek megfelelnek a World Wide Web előtti világunk adekvát struktúráinak és az alábbiakban ismertetjük őket (Brachinger, 2003:36):

1. A nem formalizált közvetlen kommunikáció a személyek közötti elsődleges csoportokban jön létre nem intézményesített keretek között és kölcsönösségen alapul. A primitív társadalmak kizárólagos kommunikációs formája, az úgynevezett népi kultúra jellegzetes kerete, amelyben a verbális közléseknek kiemelt szerepe van.

2. A közvetlen jellegű személyes érintkezések során a közleményeket a befogadók közvetlen jelenlétében alkotják vagy ismétlik meg intézményesített formában. Az írásbeliség kap kiemelt szerepet, amely már a korai államszervezés eszközüvé válik.

A kultúra átadóinak és átvevőinek viszonyok ezen a szinten formalizálódnak, aszimmetrikussá válnak. Az átadó és átvevő szerep nem kölcsönösségen alapul, nem cserélhető fel, a társadalmi struktúrák statikussá válnak. A kultúra átadójának szerepe már társadalmi státuszhoz (származáshoz, hatalomhoz) vagy beavatottsághoz (szakrális intézmények) kötött. Az írásbeliségnek köszönhetően kilép a megélt időből.

3. A kultúra átadói és átvevői közötti közvetett jellegű társadalmi kapcsolatok kommunikációs jellemzője, hogy a rendszer az átadók – az információelosztás – oldaláról formalizált, erősen centralizált szerkezetű, míg az információ befogadása területén nincs feltétlenül formalizáció, hanem tetszőlegesség, esetlegesség van. A tömegkommunikáció kiteljesedése a legfőbb indikátora ennek a kommunikációs etapnak. Ide kívánczik az a

megjegyzés, hogy a tömegkommunikáció fejlődése megteremtette a propaganda lehetőségét is, azaz – a politikai rendszerek önmérsékletétől függően és különösen a 20. századtól –, sokféle módszert dolgoztak ki a kultúra átadói a befogadás irányítására.

4. A World Wide Web 1993. április 30-i elindulásával ismét átstrukturálódott a kommunikációs rendszer szerkezete és kiegészült egy 4. alrendszerrel. Az átadókat és az átvevőket összekapcsoló viszonyok az átadó részéről részben formalizáltak, részben nem. Jellegzetessége, hogy az átadó és az átvevő szerepe az első „archaikus korszakban” már létező és azóta is fennálló kommunikációs alrendszeréhez hasonlóan felcserélődik és a hatalmi távolság is jelentéktelenné válhat. A beavatkozás technológiai lehetőségei adottak, a szabályozási lehetőségek – nemzetállami kompetenciák vs. globális technológiai vállalatok érdekkonvergenciás képessége – hektikusak, kaotikusak. A közösségi média mögötti szolgáltatók policy-jeiben, etikai kódexeiben megjelenő önszabályozási normák nem mindig képesek lépést tartani ezzel a globális méretű interakcióval, amelyben a monokróm és a polikróm kultúrák közvetlenül találkoznak.

A kulturális kiterjedtséget két irányból célszerű vizsgálni: egyfelől, azt érdemes megfigyelni, hogy az egyént, a mikrotársadalmat elérő „külső” kulturális hatások hogyan érvényesülnek a digitális környezetben, másfelől, arra is figyelmet kell fordítani, hogy az egyéntől, a mikrotársadalomtól elinduló értéktranszmissziók hogyan formálják akár vertikális, akár horizontális síkon a „külső” környezetet. A szociokulturális környezet meghatározása, kijelölése a tradicionális társadalmakban még áttekinthetőbb, kevésbé komplex. Az utóbbi néhány évtizedben értékelődött fel a vertikális/asszimmetrikus kultúráközvetítési struktúrák mellett – amely az állam kialakulása óta integrálta a társadalmakat – az archaikus társadalmakban még kizárólagosnak tekinthető szimmetrikus struktúrák posztmodern technológiával megtámogatott változata, azzal a lényeges különbséggel, hogy az már nemcsak a közvetlen környezetben – lokalitásban – hat, mivel annak a területenkívüliség az egyik fontos attribútuma (Brachinger, 2003: 36).

A probléma szociálpszichológiai komponense, azaz kognitív elfogultságok a politikai küzdőtéren

A kognitív elfogultság a racionalitástól való ismétlődő eltérést jelent az ítélekezésben, az állásfoglalásban, a gondolkodásban. A kognitív torzulások vezethetnek észlelési torzuláshoz, pontatlan ítélethez, illogikus értelmezéshez, vagy szélesebb körben irracionálisnak nevezett viselkedéshez, tehát szubjektív társadalmi valóságot alkothatnak (Haselton, 2005).

A politikai aktorok és a média egy jelentős része gyakran használja az ún. politikai elfogultságokat eszközként – amely egyfajta torzítási effektusok rendszerét jelöli – arra, hogy megingassa a közvélemény álláspontját vagy egy

választás eredményét. A három leggyakoribb a kognitív torzítások közül, amelyek torzíthatják a politikai kilátásokat a „The Three Big Cs”-nek nevezték el (Lu. 2020).

Egy-egy választás közeledtével a tömegdemokráciákban sok ember igényévé válik a 24 órás hírforgalom figyelemmel kísérése azért, hogy a választóként naprakészek legyenek a politikai fejlemények tekintetében. Ennek dacára, amikor a tényeket keresik az érdekeltek (és így is élük meg sic!), gyakran saját kognitív elfogultságaink ebben gyakran megakadályozzák őket.

Harmadik fél is kihasználhatja ezeket az elfogultságokat, hogy befolyásolja gondolkodásunkat. A média például kiaknázhatja a sztereotípiák másoknak való kiosztására való hajlamunkat, ha csak „fülbemászó”, felszíni szintű információkat szolgáltat.

Az ilyen taktikák erőteljesen befolyásolhatják a közvéleményt, ha következetesen alkalmazzák azokat széles bázison.

1. ábra

Kognitív elfogultságok a politikai térben

Forrás: Lu, M. (2020): 11 Cognitive Biases That Influence Political Outcomes.

Az első C: a „megerősítő elfogultság”, amely olyan információk előnyben részesítését vagy keresését jelenti, amelyek megerősítik az adott személyek meglévő hiedelmeit. Az emberek megerősítő elfogultságát tapasztaljuk, ha olyan információt keresnek, amely csak megerősíti a már meglévő hitüket. Ez azt eredményezheti, hogy túlságosan megmerevednek politikai álláspontjukat,

még akkor is, ha ellentmondásos elképzelésekkel vagy bizonyítékokkal mutatják be őket.

Amikor túl sok ember esik ennek az elfogultságnak az áldozatává, a komplex szociálpolitikai kérdések megoldása felé tett előrelépés csődöt mond, mert ezeknek a kérdéseknek a kétpárti rendszerben – az Egyesület Államokban, ahol a modell készült ez a politikai reláció, habár ugyanez a kétpárti polarizáció kristályosodott ki a 2022-es magyarországi választáson is – történő megoldásához a spektrum mindkét oldalától együttműködésre lenne szükség.

A közös alap létrehozása iránti vonakodás Amerikában már megszilárdult. Egy 2019-es felmérés szerint a demokraták 70% -a úgy vélte, pártjuk vezetőinek „ki kellene állniuk” Trump elnökkel szemben. Ezzel szemben a republikánusok 51% -a úgy vélte, hogy Trumpnak „ki kellene állnia” a demokraták ellen.

E fejlemények fényében a kutatók vizsgálatokat végeztek annak megállapítására, hogy a megerősítési elfogultság mennyire kiterjedt. Egy kísérlet során a résztvevők úgy döntöttek, hogy támogatnak vagy ellenznek egy adott politikai kérdést. Ezután bizonyítékokat mutattak be nekik, amelyek vagy ellentmondásosak, vagy megerősítők voltak vagy ezek kombinációi. Mindegyik forgatókönyvben a résztvevők kitartottak eredeti döntéseik mellett. Az ellentmondásos bizonyítékokkal előadottak közül csak minden ötödik közreműködő változtatta meg az álláspontját. A kiinduló álláspontjukat fenntartó megkérdezettek még magabiztosabbak voltak döntésükben a folyamat végén.

A második C: „a lefedettség torzítása” arra vonatkozik, hogy a különböző közéleti kérdésekről való tájékoztatás milyen mértékű. A lefedettségi elfogultság a politika kontextusában a média részrehajlásának egy olyan formája, amelyben bizonyos politikusokat vagy közéleti témákat aránytalanul kiemelnek. Bizonyos esetekben a médiumok akár el is hajlítják a történetek valóságtartalmát, annak érdekében, hogy illeszkedjenek egy bizonyos – akár már egyelőre kidolgozott – narratívához.

Az egyes források közönsége ideológiai elhelyezkedésének feltérképezése segíthet jobban megérteni a közéleti témák lefedettségének torzításait, tehát abban, hogy milyen platformokon tájékozódnak a politikai spektrum képzeletbeli tengelyén elhelyezkedő választók.

A lefedettség torzításának elkerülése érdekében - amely más elfogultságok erősítenek, például a megerősítési elfogultság - szélesebb körű források követését követelheti meg tőlünk, olyan forrásokét is, amelyekkel nem értünk egyet.

A harmadik C: a „következtetés torzítása”; ebben az esetben az információkra szelektíven összpontosítanak az érdekeltek, elveszítve az árnyalatokat és így a közéleti témák vagy közéleti szereplők megítélését

fekete-fehér problémává egyszerűsítik. Másszóval, a politikai szereplők vagy a média szelektíven az információnak csak azokra az elemekre összpontosít, amelyek könnyen átlátható, befogadható. Ennek során az árnyaltabb és finomabb összefüggések – értelemszerűen – kimaradnak a tájékoztatásból vagy a közbeszédből.

Ennek a torzító hatásnak a népszerű gyakorlata az úgynevezett „hangsípések” alkalmazása, amelyek rövid klipek vagy kivonatok formájában manifesztálódnak. Egyszerű szerkesztési eljárással ki lehet venni egy politikai beszédéből vagy a vele készített interjúból részleteket és így lényegesen átrajzolhatják az eredeti kontextust a közönség számára. A következmény; megfelelő kontextus híján rendkívül mértékben polarizálódhat, és oka lehet a növekvő politikai megosztottságnak. Az USA-ban például a 2016-2020-as választási ciklusra a republikánus és a demokrata szavazók politikai értékeiben már kevesebb volt az átfedés, mint amit korábban valaha mértek: 1994-ben a republikánusok csupán 64% -a volt konzervatívabb, mint a medián demokrata. 2017-re ez az arány már 95%.. Ugyanez a trend megtalálható a spektrum másik végén is. Tekintettel arra, hogy a demokraták 70% -a liberálisabb volt, mint a medián republikánus 1994-ben, ez az arány 2017-re 97% -ra nőtt (Lu, 2020).

A politikai elfogultságok lehetséges mérséklésében, visszaszorításában milyen lehetőségek adódnak a hosszabb távon ható intézményesített edukációs erőfeszítések mellett? A nyitott gondolkodásmód fenntartása, az arra való törekvés, valamint az általunk követett médiaforrások diverzifikálása nagymértékben mérsékelheti a torzító mechanizmusok hatékonyságát.

A szociálpszichológiai hatások megértéséhez még egy adekvát tényezőt érdemes figyelembe venni, mivel az a fentiekben leírt mechanizmusok érvényesülésének megértését ugyancsak magyarázhatja, különös tekintettel a közösségi platformok interakciókban betöltött kiemelt szerepére.

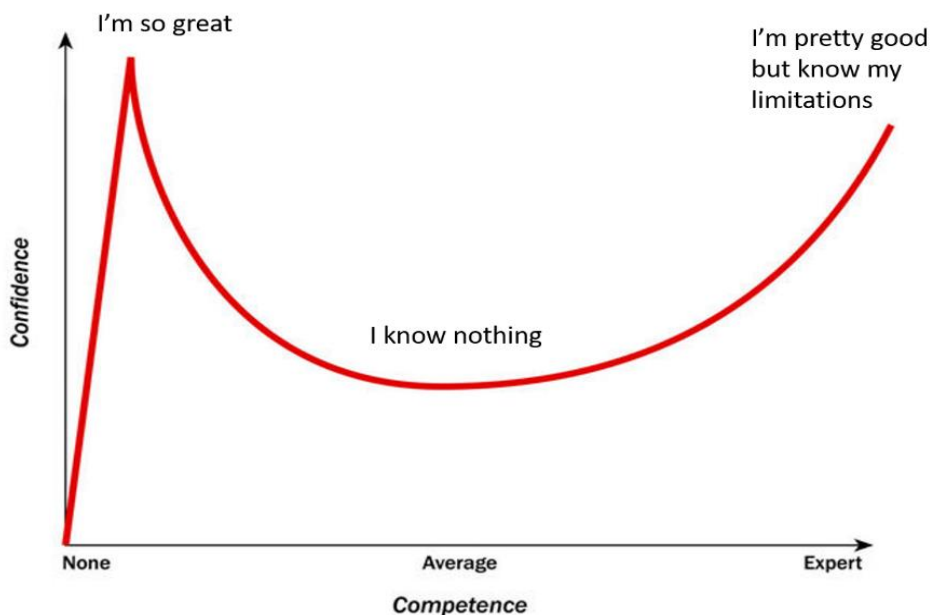
A Dunning-Kruger-hatást a következő jelenségként írhatjuk le: minél kevesebbet tud valaki egy adott dologról, annál inkább hajlamos túlbecsülni a saját tudását. A jelenséget a Cornell Egyetem két kutatója, Justin Kruger és David Dunning mutatta ki és a web 2 ennek a hatásnak az érvényesülését ugyancsak felerősítette.

Előfeltevésük szerint, a legkülönbözőbb területeken, az olvasott szöveg megértésétől a gépjárművek használatán át a sakkozásig és teniszezésig, az amatőrök magabiztosabbak a szakértőknél. Erre a hipotézisre építve egy tesztsorozatot végeztek a Cornell hallgatóin Megállapították, hogy egy tipikus jártasság esetében a hozzá nem értők:

- túlértékelik saját képzettségüket,
- nem képesek felismerni, ha más személy kompetensebb az adott témában,
- nem képesek felismerni, hogy ők nem kompetensek az adott témában,

- ha bővítik az ismereteiket, képessé válnak annak felismerésére, hogy korábban nem értettek hozzá (Kruger-Dunning, 1999).

2. ábra
A Dunning-Kruger hatás

Forrás: <https://www.trainingpeaks.com/coach-blog/where-are-you-on-the-dunning-kruger-wiggle/>

Mi is az igazság utáni politika?

A „Post-Truth” kifejezés viszonylag új keletű, viszont az azt keretező koncepció a korábbi erkölcsi, ismeretelméleti és politikai vitákra vezethető vissza. A poszt-igazság filozófiai és politikai koncepció az igazság közös objektív mércéinek torzítására, a tények vagy alternatív tények, a vélemények, hitek és a tudományos igazságok közötti rigorózus határok felszámolására törekszik. A kifejezés széles körben népszerűvé vált, az igazság utáni politika formájában a 2016-os amerikai elnökválasztás és a Brexit-népszavazás körüli időszakban. Az Oxford Dictionary 2016 -ban az „Év Szava” címet adta e fogalomnak és ekképpen határozták meg; "olyan körülményekhez kapcsolódnak vagy jelölnek, amikor az objektív tények kevésbé befolyásolják a közvéleményt, mint az érzelmekre és a személyes meggyőződésre való hivatkozást".¹ Az „igazság utáni politika” olyan politikai kultúra, amelyben a

¹ <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/>

vitát nagyrészt a politika részleteitől független érzelmekre való felhívások és az olyan beszédtemák ismételt érvényesítése keretezi, amelyek figyelmen kívül hagyják a tényszerű cáfolatokat. A poszt-igazság abban különbözik a hagyományos tények vitatásától és meghamisításától, hogy a tényeket és a szakértői véleményt másodlagos jelentőségűnek tünteti fel az emóciókhoz képest.

Az igazság utáni politika nem a 2016-os választásokkal kezdődött; a dohányzással, az evolúcióval, a vakcinákkal és az éghajlatváltozással kapcsolatos tudományos tények tagadása útitervet kínált a tények szélesebb körű tagadásához. Ha ezt kiegészítjük az előző fejezetben ismertetett kognitív torzítások hatásmechanizmusával, amelyek tehát azt éreztetik velünk, hogy következtetéseink akkor is jó érvelésen alapulnak, ha nem, a hagyományos média hanyatlása és a közösségi média térnyerése, valamint az álhír, mint politikai eszköz megjelenése, és megvannak az ideális feltételei az igazság utáni politikának. (McIntyre,2018).

A hamis konszenzus és a közösségi média „találkozása”

Hamis konszenzus esetén az emberek vagy csoportok szívesen feltételezik, hogy attitűdjeik, véleményeik, értékeik vagy viselkedésmódjuk valójában egybeesik az emberek többségének attitűdjeivel, értékeivel, magatartásával. A koncepció szerint önképünk leginkább az, hogy "normálisak" vagyunk, tehát a legtöbb vonatkozásokban hasonlóak vagyunk a körülöttünk lévők többségéhez. A hamis konszenzus kialakítása során a személy vagy csoport azt feltételezi, hogy mindenki más úgy gondolkodik és cselekszik, ahogyan azt ő teszi/tenné.. Ezt a feltételezett konszenzust azonban a tények nem mindig támasztják alá, ezért az adott személy vagy csoport egy olyan konszenzus kialakulását feltételezi, amely a valóságban nem létezik (Ross és mtai, 1977).

Egy fizikusoknak szóló szakmai folyóiratban (European Journal of Physics) találkozhatunk a témánk szempontjából egy harmadik releváns tényező leírásával. A demokratikus intézményrendszer változását a komplex rendszerek elméletével vizsgálták. A tanulmány nagy teret szentel annak a kérdésnek, hogy a közösségi médiának milyen szerepe van a stabilitás megteremtésében vagy aláásásában, de szinte csak negatív példát tud felhozni. A szóban forgó tanulmány következtetésének summázata, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek mellett a közösségi média is destabilizálja a demokráciát. Az emberek annál erősebben képviselnek egy véleményt, minél inkább elhiszik, hogy sokan hozzájuk hasonlóan gondolkodnak. Egy ausztrál felmérésben a résztvevőknek ugyan csak 5-7 százaléka vélekedett úgy, hogy nincs klímaváltozás, de úgy gondolták, hogy a lakosság 43-49 százaléka velük ért egyet. A valóságtól való ilyen mértékű eltérést nevezhetjük a hamis konszenzus megnyilvánulásának. Ez magyarázat arra, hogy az emberek miért

nem hajlandók megváltoztatni a véleményüket, illetve miért nem nyitottak valamiéle kompromisszumra (Wiesner és mtsai, 2019).

A közösségi média felerősíti és megkönnyíti a hamis konszenzus kialakulását, mert bármilyen abszurd is legyen egy állítás, a Facebook több mint 2 milliárd felhasználója között például biztosan lesznek olyanok, akik egyetértenek vele. Az USA-ban élő felnőtt népesség 68%-a nyilatkozott úgy egy 2018-as adatgyűjtésben (Pew Research Center), hogy legalábbis alkalmanként olvas híreket a közösségi médiában.² Egy másik, 2016-ban publikált felmérésben azt állapították meg, hogy a megkérdezettek 43%-a nem volt tisztában az olvasott információ forrásával.³

Kísérletekkel bizonyították, hogy egy algoritmus alaposabban meg tudja határozni egy ember személyiségét 10 Facebook like alapján, mint a saját munkatársai. Ha pedig egy megfelelő programnak 300 like-hoz adnak hozzáférést, akkor pontosabb személyleírást ad az illetőről, mint a házastársa. Ez teszi lehetővé, hogy a közösségi médián keresztül a politikusok az adatokat megvásárolva személyre szabott kampányba kezdjenek. Ennek eddigi leghatásosabb és leghatékonyabb esetei voltak megfigyelhetők Donald Trump választási kampányában és a Brexit szavazásnál is. Az információátadásnak és az információszerzésnek ez az útja a polarizálódást és az eltérő vélemények elutasítását erősíti meg. Ortodox megközelítésben a demokrácia egyik alapvető jellemzője, hogy az eltérő álláspontoknak szabadon hozzáférést biztosító mechanizmusok működnek. A vita és a döntés alapfeltétele, hogy az ellenfelek megcáfolhassák egymás érvelését, de ez nem teljesül a közösségi médiában azokban az esetekben, amikor személyre szabott, célzott, de látens formában folytatnak kampányokat. Így ez a gyakorlat is a demokrácia hanyatlását erősíti (Wiesner és mtsai, 2019).

A felsorolt tényezők hatásának bemutatása a politikai közegben, az amerikai elnökválasztási kampány adekvát tanulságai alapján

A tanulmány bevezetőjében felvetett probléma, tehát a demokrácia szabad választásokon alapuló fundamentuma és a kulturális adaptációs készségek társadalmakon belüli egyenetlensége, a „tudás illúziója” közötti feszültség eddigi legerőteljesebb, már-már drámai megnyilvánulásait tehát az Egyesült Államokban a 2016-os – illetve már a 2014-es úgynevezett „félidős” kongresszusi választáson – valamint a 2020-as elnök- és kongresszusi választáson tapasztalhattuk. A vizsgált szituáció esszenciáját Adam Garfinkle amerikai történész, politológus „Dystopia vs. Dystopia” című 2020-ban a the-american-interest.com oldalon publikált cikkében megfogalmazott

² <https://www.journalism.org/2018/09/10/news-use-across-social-media-platforms-2018/>

³ <https://digiday.com/media/57-percent-readers-aware-brands-theyre-reading-social/>

nyitókérdése expresszíven írja le : „Have we Americans lost our minds?" azaz „Mi, amerikaiak, elvesztettük az eszünket?” (Garfinkle, 2020)

A 2016-os elnökválasztáson a közösségi médiában elsősorban a Cambridge Analytica nevű brit politikai tanácsadó cég – amely egyénként a Brexit referendum kimenetelére is hatással volt –, valamint orosz hekkerek közreműködése vált bizonyossá a eredményének befolyásolása szempontjából. Előbbi szervezet legalább 87 millió Facebook -felhasználó személyes adatait szerezte meg közvetve 270 000 Facebook-felhasználó „közreműködésével. Ezek a felhasználók a "This Is Your Digital Life" nevű Facebook-alkalmazást használták. Az alkalmazásfejlesztő megszegte a Facebook szolgáltatási feltételeit azzal, hogy átadta az adatokat a Cambridge Analyticának. A hozzájuk kapcsolható adatbázis egy sokkal nagyobb globális művelet részét képezte, amely kormányokkal, hírszerző ügynökségekkel, kereskedelmi vállalatokkal és az emberek manipulálására és befolyásolására irányuló politikai kampányokkal működött együtt, és jelentős nemzetbiztonsági kockázatokkal járt. Az adatokat a Trump kampány érdekében használták fel. Az orosz hekkerek működési feltételeit egy orosz oligarcha által finanszírozott szentpétervári szervezet, az Internet Research Agency biztosítja. Formális kapcsolatuk nincs az orosz állammal, de facto azonban számos bizonyíték van arra, hogy az internetes szlengben csak „Olgino trolljaiként” emlegetett szereplők valójában az orosz hibrid hadviselés „katonái”. Közreműködésükkel több tízezer álprofil hozhattak létre a közösségi platformokon szintén az amerikai elnökválasztással kapcsolatos választói magatartás befolyásolásának céljával.

A 2020-as kampányban viszont már a QAnon-mozgalom jelenléte vált relevánssá. A különbség a két választás között abban áll, hogy az 2016-os választáson a feljebb említett szereplők – eltérő háttérrel és szándékkal ugyan –, de egy szisztematikusan felépített folyamatban „külső” beavatkozóként befolyásolják a választási folyamatot, addig a 2020-as kampányban – éppen az előző választást követő botrányok, nyomozások hatására – ezek az aktorok – legalábbis bizonyítottan – nem voltak jelen. A QAnon egy önszerveződésen alapuló, valódi szervezettel, vezetőikkel, státúttal nem is rendelkező mozgalom, amelynek integráló erejét a koherenciát egymással nem is feltétlenül mutató összeesküvés elméletek adják. A kezdeményezés alapja egy városi legenda, amely szerint egy, a minősített nemzetbiztonsági adatokhoz magasszintű (innét a Q jelző) hozzáféréssel rendelkező szivárogtató ad „útmutatást” a követőinek a „mélyállam” (Deep State) működéséről. A mozgalom tagjainak prekoncepciói és Donald Trump elnök habitusa megteremtette a politikai realitásérzékelés igazságon túli, alternatív tényeken alapuló koalícióját a konteó hívők és a Republikánus Párt egyes csoportjai illetve – el nem ismert módon – a „mozgalom” és maga az elnök között. A bemutatandó jelenség hatásmechanizmusai azonban – függetlenül a

szereplőktől – mindkét választáson – a tanulmányban felsorolt determináló tényezők érvényesülése szempontjából – analóg módon történtek. Tudatosan vagy ösztönösen, de mindkét választási folyamatban a kognitív elfogultságok, az igazságon túli alternatív tények és a hamis konszenzusok sajátos mixtúrája alapozta meg a választói magatartást és ehhez minden alkalommal a közösségi média biztosította a közvetítő közeget.

Természetesen mindkét választási kampányban a hagyományos média egy nem elhanyagolható részének közreműködése is tonikus hatást gyakorolt a bemutatott szereplők által előidézett folyamatok megerősítésében. Ezek között kiemelkedik a Breitbart média. A közösségi médiában is jelen van és ezen kívül a breitbart.com hírportálnak havonta 25 millió látogatója van és ezzel a 3. internetes hírportál az Egyesült Államokban, valamint a cég által működtetett rádió heti 38 óra eredeti élő programmal jelentkezik.⁴

Az elkötelezett média működésének egyik indikátora volt Steve Bannon a Breitbart News korábbi ügyvezető elnökének felemelkedése. A korábban bemutatott és mára megszűnt Cambridge Analytica adatelemző cég igazgatóságában dolgozott és Trump hivatali idejének első hónapjaiban az elnöki adminisztrációban vezető tanácsadó is volt.

A 2020-as választásra fókuszálva a következő lényeges megállapításokat teszi a *The Genesis of the Conspiracy Theory* című, 2020-ban publikált kutatási jelentés:

- A Facebookon és az Instagramon megfigyelhető volt, hogy 2020-ban jelentősen megnövekedett a disputa a QAnon körül, valamint nőtt a Facebookon és a Twitteren az egyedi felhasználók száma.

- A QAnonról folytatott vitába bekapcsolódó egyedi felhasználók száma 2020-ban, mind a Facebookon, mind a Twitteren növekedést mutatott. A legszembetűnőbb emelkedés 2020 márciusában volt. Ebben az időszakban a Facebook-felhasználók száma átlagosan március 2-8 közötti héten napi 344 egyedi felhasználóról emelkedett a március 22. és 29. közötti héten 898-ra. Hasonlóképpen, az átlagos Twitter-felhasználók száma az első hét 37 302 főről 89 338 főre emelkedett a hónap utolsó hetére. Megjegyzésként ide kívánkozik: az Egyesült Államokban lényegesen népszerűbb közösségi platform a Twitter, mint a Facebook.

- Mind a Facebook-csoporttagság, mind a Facebook-csoporton belüli elkötelezettségi arány jelentősen emelkedett 2020 márciusában. A QAnon csoportok tagsága a Facebookon 120%-os növekedést mutatott a vizsgált hónap során. Az elköteleződés ezzel egyidejűleg 91%-kal nőtt.

- A megállapítások között a dinamikus növekedés egyik okaként említi a tanulmány, az emberek több időt töltenek a közösségi média használatával a

⁴ <https://media.breitbart.com/media/2019/11/about-breitbart-news.pdf>

világjárvánnyal összefüggő lezárások következtében, ami – nem mellékesen – tovább erősíti a QAnon-mozgalom konteóra építő közösségét.

- A QAnon körüli kommentek mennyisége a Twitteren jelentősebb volt, mint a Facebookon és az Instagramon, de 2020 márciusában mindhárom platformon nőtt a QAnon aktivitása:

Bár elsősorban az USA -ból származik, van néhány bizonyíték arra, hogy a QAnon összeesküvés -elméletet nemzetközi szinten felkapják:

- Megállapították, hogy a QAnon jelenléte szemontjából a Twitteren a négy legfontosabb ország az USA, az Egyesült Királyság, Kanada és Ausztrália. A mozgalommal összefüggő hashtagek említésének 89,5%-a az Egyesült Államokra „lokalizálható”, a 2017. október és 2019. október közötti időszakban. A 2020-as évre ez 87% -ra csökkent, ami arra utal, hogy az összeesküvés-elmélet nemzetközi szinten terjed. A YouTube is fontos szerepet játszott a QAnon-hoz kapcsolódó tartalmak megosztásában.

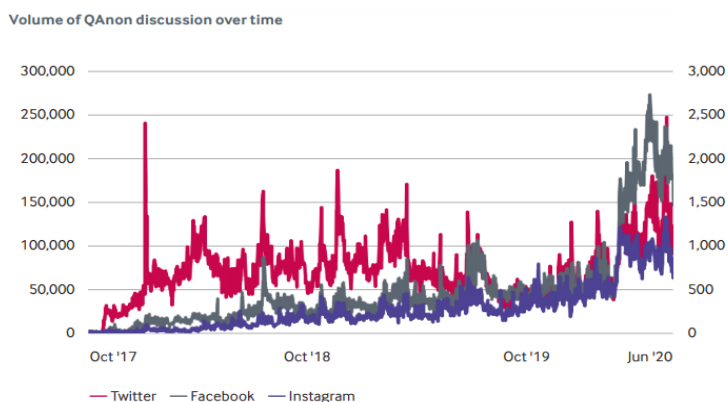
- Az elemzés kimutatta, hogy a QAnon-hoz kapcsolódó Facebook-bejegyzések 20,4% -a tartalmaz linkeket a YouTube-ra, míg a Twitteren a QAnon-hoz kapcsolódó bejegyzések 5% -a tartalmazott YouTube-linket.

- Konzekvensen az USA volt a legnagyobb QAnon tartalom előállító ország az Egyesült Királyság, Kanada és Ausztrália előtt.

3. ábra

A QAnon-mozgalommal kapcsolatos aktivitás időbeli eloszlása a közösségi platformokon

Figure 1 The volume over time of QAnon posts 2017 – 2020. Left-hand side y-axis is the volume of Twitter posts; Right-hand side y-axis is the volume of Facebook and Instagram posts.

Forrás: Gallagher és mtsai (2020): The Genesis of a Conspiracy Theory. Key trends in QAnon activity since 2017.

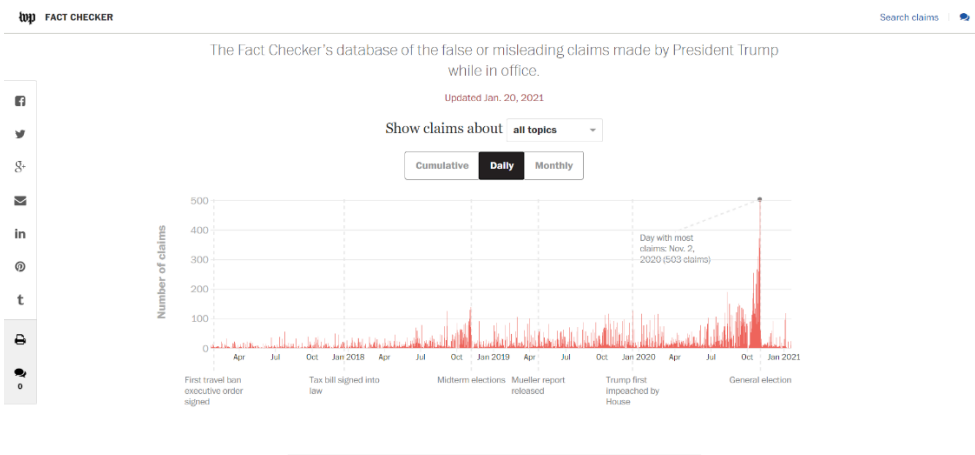
A bemutatott szereplők között mindenképpen ki kell emelni a 2016-ban megválasztott és 2020-ig hivatalban lévő amerikai elnök adekvát magatartását. Az elnöki intézmény konzervatív megítélését is alapvetően át tudta formálni Donald Trump habitusa, viselkedése. A washingtoni hagyományokkal látványosan és nyersen szakító elnöki praxis mindennaposá tette a kontroll nélküli, átgondolatlan politikai kommunikációt. A Twitter vált az USA legmagasabb hivatalát betöltő személy médiumává. Ezt a fajta „plebejus” gyakorlat nagyon gyorsan követőkre talált a nemzetközi politikában. Annak dacára nem volt a status quonak megfelelő következménye ennek a „csiripeléseknek”, hogy a négy éves elnöki ciklusban számtalan alkalommal tett igazoltan hamis állításokat. Nyilvánvaló összefüggés van a korábban ismertett szociálpszichológiai tényezőknek a formabontó közszerplői magatartás következmények nélkülségével illetve a közvélemény polarizációjával és ezzel együtt a saját választói tábor megerősítésével. Trump elnök innovációja az alternatív tények (Alt-fact) kifejezés, amely egy sajtótájékoztatón hangzott el és ezzel a gesztussal legitimmé tette a mellébeszélést a politikai kommunikációs térben. A leírt habitus manifesztumaként 2016 szeptembere és 2020 szeptembere között összesen 9000 hamis állítást számolt össze Donald Trump beszédjeiben és Twitter-bejegyzéseiben a CNN hírsatorna újságírója Daniel Dale, miután az adott időszakban minden nyilvános elnöki megszólalást és minden Twitter-posztot megvizsgált. Az összesített eredményekből kiderült, hogy 2017-ben átlagosan 2,9 hamis állítást közölt naponta, 2018-ban már napi 8,3-et, ahogy a cikkben fogalmaznak „napi rutinná” vált ez az elnöki magatartás.⁵

A www.washingtonpost.com hírportálon szerepelt egy tényellenőrző alkalmazás, amelyen napi bontásban látjuk az elnök hivatali ideje alatti valótlán állításait. Szembetűnő, hogy a legtöbb fals megnyilatkozását egy nappal a választás előtt – 2020. november 2. – tette.

⁵ <https://edition.cnn.com/2021/01/19/politics/fact-check-daniel-dale-reflections-fact-checking-trump/index.html>

4. ábra

Trump elnök hamis állításai napi bontásban 2018 év eleje és 2021 januárja között

Forrás: <https://www.washingtonpost.com/graphics/politics/trump-claims-database/>

Trump elnök hivatali idejének legvégén a Zignal Labs elemzőcég kutatása szerint a választási csalásokról folytatott beszélgetések 2,5 millió említésről 688 000 említésre redukálódtak a közösségi oldalakon egy héttel azt követően, hogy a hivatali idejét éppen kitöltő elnököt kitiltották a Twitterről. A közösségi média tartalmak terjedése multiplikátor hatására jó példa ez, hiszen egyetlen „szuperfertőző”, mint estünkben a leköszönő amerikai elnök, a megosztások és a kommentek kumulatív hatása által képes a valóság átalakítására a követői által teremtett közegben, annak ellenkezője viszont exponenciális csökkenést okozott.⁶

Következtetések

A bevezetőben megfogalmazott feszültség, amely a dinamikusan változó technológiai környezet és az ahhoz való egyenlőtlen társadalmi alkalmazkodás között húzódik meg egy különös relációt eredményezett – bizonyára a digitális korszak előtt is létezett egy ilyen viszonyrendszer –, de a jelenkori kommunikációs-kulturális kontextus felerősítette. A tudás és a tudatlanság egyértelműen kimutatható relációja kiegészült a tudás illúziójával. Az így kialakuló háromelemű függelem egy kaotikus rendszert hoz létre és a posztmodern kor egyik attribútumaként értékelhetjük. E probléma indikátorai az ebben a tanulmányban szereplő jelenségegyüttes. Természetesen nemcsak a politikai rendszerek, a demokratikus intézmények működése kerül nyomás

⁶ <https://www.cnet.com/news/after-twitter-banned-trump-misinformation-plummeted-says-report/>

alá ebben a szituációban, hanem életviszonyaink bármely területén számíthatunk a kaotikus rendszer hatásaira. A világvárossal kapcsolatos hírek, a klímaváltozással összefüggő információk, a pénzügyi folyamatok áttekinthetatlensége külön-külön is próbára teszik az ember megismerőképességét a digitális térben.

Esetünkben az alkalmazkodás azt jelenti, hogy „immunizálunk” a tudás illúziójával szemben. Mindennek szükséges előfeltétele a tényellenőrzés. A forráskritika egy formálható képesség, amelyben a családi nevelésnek, az oktatási rendszernek, a civil társadalomnak, a politikai szereplőknek és a globális intézményeknek is van felelőssége. Rövidtávon is elvárható az oktatási rendszertől – ebben eltérő a nemzetközi gyakorlat –, hogy a megfelelő időben ismertesse meg a nevelés alanyait a kamuoldalal, az álhírek világával, hiszen kisgyermek koruktól ki vannak téve ezeknek a hatásoknak.

Hosszútávú lehetőség az „okostársadalom”, amelyben több az individuális tudás és amely képes hálózatokat, együttműködéseket létrehozni, több egyéni- és közösségi felelősségérzettel, több önkontrollal, kevesebb hatalmi és gazdasági manipulációval, a különféle központok diverzifikálásával, decentralizálásával. Az okostársadalom kibontakozását veszélyeztető tényező lehet, ha egy vagy több politikai vagy gazdasági szervezet – megfelelő erőforrások birtokában – felülkerekedik a kibontakozó integrációban és hegemónná válik a tudás újraelosztásában. Donald Trump választási vereségével a trumpizmus – ami a tanulmányom által felvetett problémának egy fontos jelensége – egyáltalán nem tűnt el, nem egyedi jelenség és vannak olyan álláspontok, amelyek szerint a populizmusok korszaka következhet, éppen a bizonytalanságokkal terhelt társadalmak szociális és kulturális adaptációs nehézsége miatt. Ahhoz, hogy a demokrácia öngyógyító képességét fenntartsák a 21. század társadalmi, optimálisabb tudáselosztásra van szükség.

Irodalom

- Bayer József (2002): Globális média, globális kultúra. Magyar Tudomány, 2002 (6), 748-762.
- Brachinger Tamás (2003): A kulturális kontextus terjedelmének változása és a globalizáció összefüggései. Comitatus, XIII. (11-12.) 31-39.
- Gallagher, Aoife – Davey Jacob – Hart, Mackenzie (2020): The Genesis of a Conspiracy Theory. Key trends in QAnon activity since 2017. ISD

- Garfinkle, Adam (2020): DYSTOPIA VS. DYSTOPIA. The Sino-American Rivalry in Cultural Context. <https://www.the-american-interest.com/2020/07/24/the-sino-american-rivalry-in-cultural-context/> Utolsó letöltés: 2021. 08. 10.
- Haselton, Martie G. (2005): The evolution of cognitive bias. In D. M. Buss (szerk.), *The Handbook of Evolutionary Psychology*: Hoboken, John Wiley & Sons
- Kruger, Justin – Dunning, David (1999): Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments". *Journal of Personality and Social Psychology* 77 (6), 1121-34.
- Lu, Marcus (2020): 11 Cognitive Biases That Influence Political Outcomes. <https://www.visualcapitalist.com/11-cognitive-biases-influence-politics/> Utolsó letöltés: 2021. 08. 10.
- McIntyre, Lee (2018): *Post-Truth*. MIT-Press
- Ross Lee – Greene David – House, Pamela (1977): The false consensus effect: An egocentric bias in social perception and attribution processes. *Journal of Experimental Social Psychology* 13, 279-301.
- Tönnies, Ferdinand (2004): *Közösség és társadalom*. Fok-Ta Bt.
- Wiesner, Karoline – Birdi, A. – Eliassi-Rad, T. – Farrell, H. – Garcia, D. – Lewandowsky, S. – Palacios, P. – Ross, D. – Sornette, D. – Thébaud, K. (2019): Stability of democracies: a complex systems perspective. *European Journal of Physics*, 40 014002

A 19. és 20. századi klinikai értelemben vett szorongásfogalom keletkezésének állomásai a pszichoanalitikus tradícióban

Az emberi viselkedés megismerése, a szellemi és érzelmi folyamatok egymásra hatásának magyarázata, valamint a személyiség kialakulásában döntő szerepet játszó külső- és belső tényezők együttes vizsgálata leginkább az 1800-as évek közepére tehető, amikor is a lelki egészség megőrzése kapcsán a pszichés bántalmak és betegségek megelőzése volt a cél.

A bécsi pszichiátriai tanszék megalapítója Ernst Freiherr von Feuchtersleben a *Zur Diätetik der Seele* (A lélek dietetikája) című, 1838-ban megjelent műve úttörőnek számított. A lelki dietetika a testi bántalmak elhárítására, megelőzésére ad lehetőséget, melyek a szellem erejére támaszkodva viselhetők csak el. Feuchtersleben – ebben a könyvében – bebizonyította többek között azt is, hogy a test egészsége kizárólag a lélek erején, nyugalmán, szilárdságán alapul.

Ivan Petrovics Pavlov kísérleti úton igyekezett megközelíteni a pszichés bántalmakat az ún. kísérletes neurózisok előidézésével. Ezek a kísérletek az emésztés folyamatának és tanulmányozásának voltak a felelősei, mint az emésztőnedvek gyűjtése és a gyomornedvek kiválasztása.¹ Ez abból a szempontból érdekes, hogy Hippokratész is kutatta a testnedvek eloszlását, az éltető testnedvek hibás keveredését, majd később Galenus orvosi felfogását is erősen befolyásolták a testnedvek akkoriban elfogadott elméletei. A Hippokratész és Galenus-féle típusan a tipológiák hosszú sorának kiindulópontja, hiszen az emberek vérmérséklete érzelmi életük sajátossága volt. A vérmérsékleti típusan központi gondolata az, hogy ugyanazok az élettani sajátosságok (testnedvek egyéni összetétele) határozzák meg a

¹ Pavlov klasszikus kondicionálásra kiterjesztett kísérletei mintegy leágazását jelentették az emésztés folyamatát feltárni kívánó munkáknak. A klasszikus kondicionálás szisztematikus vizsgálatainak kezdete Pavlov két tanítványához, Stefan Wolfsohnhoz és Anton Snarskyhoz kötődik. Wolfsohn különböző anyagokat tett a kutyák szájába (száraz, nedves étel, savas víz, homok) és az ismétlődés hatását vizsgálta, Snarsky viszont az anyagok tulajdonságait tanulmányozta (feketere színezett savas vízre kondicionált, majd semleges fekete folyadékkal ellenőrizte a nyáleválasztás tanult változását). A szaporodó kísérleti eredmények Pavlovot arra ösztönözték, hogy rendszeres vizsgálatokba kezdjen annak feltárására, hogy az ingerek, események milyen tulajdonságai befolyásolják a nyáladzás, gyomornedv-szekréció megváltozását. Ivan P. PAVLOV, *Az állatok és az ember magasabb idegműködésének általános típusai = Típusok és személyiségvonások*, ford. CZIGLER István, FARAGÓ Klára, FREISINGER Ferenc, KULCSÁR Zsuzsa, LÁSZLÓ János, TÉRI Sarolta, VÁNDOR Ferenc, VÁRKONYI Zsuzsa, szerk. HALÁSZ László, LÁSZLÓ János, MARTON L. Magda, Bp., Gondolat, 1978, 123–131.

vérmérsékletet és a vele összefüggő lelki tulajdonságokat, mint a testalkatot. Pavlov a pszichiátriai kórformák okaira vonatkozóan is alakított ki feltevéseket, a betegségeket az idegrendszer elemei-, izgalmi- és gátlási folyamatainak arányával hozta kapcsolatba. Feltevése az volt, hogy akinél túlzott önmegfigyelés és tudatosság áll fenn, illetve az izgalmi folyamatok túlsúlyban vannak, szorongás észlelhető; akik pedig a környezetükre érzéketlenek, érzéskiesés tüneteit produkálják, azoknál a központi idegrendszer gátlási folyamatainak túlsúlya található meg.

Közvetlenebb hatások is irányították Pavlovot, pl. Claude Bernard² 1855-ben keletkezett kísérlete, ami a pszichikus szekréció kutatására irányult. Éppen olyan nyálsipoly alkalmazását ajánlotta lovakon, amit később Pavlov a kutyákon is kialakított. Az emésztés tanulmányozásához Pavlov olyan sebészeti eljárásokat fejlesztett ki (krónikus sipoly, fisztula), amelyeket évekig lehetett az emésztőnedvek gyűjtésére használni. Véleménye szerint mivel az emberi viselkedést és az emberrel kapcsolatban álló magasabbrendű állatok (pl. kutyák) viselkedését is egyaránt az idegrendszer irányítja és határozza meg, így lehetőség van az idegműködés egyes típusai, vagyis az idegrendszer egyes tulajdonságainak és különböző kombinációinak megkülönböztetésére.

„[...]ha ezt normális körülmények között a feltételes reflex módszere alapján tanulmányozzuk, ennek szükségszerűen az idegműködés valódi típusainak, az ember és a magasabbrendű állatok viselkedése alapformáinak megismeréséhez kell vezetnie. Úgy hiszem, e feladat megoldásához – természetesen csak nagy vonásokban – már a görögök géniusza is eljutott, az ú. n. temperamentumok módszerével, amely helyesen emelte és domborította ki az ember és a magasabbrendű állatok viselkedésének alapkomponenseit.”³

Pavlov állítása szerint Hippokratész az emberi magatartás számtalan változatának tömegéből a leglényegesebb vonásokat emelte ki. A melankólikusokat az emberiség többi részétől elkülönítette, valamint az emberiséget két csoportra osztotta: erősekre és gyengékre, amivel az erő elsőrendű fontosságának elvét hangsúlyozta. Így vált ki a kolerikus, aki képtelen erejét mérsékelni, tehát túlsúlyban van nála az ingerületi folyamat a

² „A szénhidrátok átalakulásainak és átváltozásainak módjai az emberi szervezetben ma is még sokoldalú magyarázatra szorulnak, mint *Claude Bernard* idejében, midőn elfogadott volt ama nézet, hogy a cukor a májban képződik a glicogénből, míg csak egy évtized óta terjed *Seegen* felfogása, hogy a májban folytonosan cukor képződik a zsírból és fehérjékből.” *ELISCHER Gyula, Irodalom-szemle, Orvosi Hetilap, A hazai és külföldi gyógyászat és kórbuvarlat közlönye, 46(1902, február 16.), VII, 117.*

² I. P. PAVLOV, *I. P. Pavlov válogatott művei*, ford. FREISINGER Ferenc, szerk. LISSÁK Kálmán, Bp., Akadémiai, 1953, 421.

³ I. P. PAVLOV, *I. P. Pavlov válogatott művei*, ford. FREISINGER Ferenc, szerk. LISSÁK Kálmán, Bp., Akadémiai, 1953, 421.

gátlási folyamat felett. Végül szembeállította a szangvinikusokat és a flegmatikusokat, aminek következtében kialakult az idegfolyamatok mozgékonyságának elve. E négy alapvető klasszikus változat tudható be az ember és az állatok általános magatartására vonatkozóan, bár a pavlovi elmélet szerint a gyenge típuson belül még további alváltozatok is fellelhetők. Ama jeleségek között, amelyeket meg kellett figyelnie, fontos helyet foglaltak el az emésztőmirigyek pszichés szekréciójának esetei. Felépítette a feltételes reflexről való tanítását, ami módszere szempontjából dialektikus, tartalma szempontjából természettudományos, valamint jelentősége szempontjából felülmúlhatatlan a biológia és az orvostudomány számára.

Pavlov tipológiai elgondolásai nagyhatásúak voltak, ám a mentálhigiéné tulajdonképpen kialakulásának fordulópontja mégis az 1900-as évekre tehető, amikor az orvostudomány Sigmund Freud tanításán felbuzdulva az embert a maga teljességében kezdte el vizsgálni. A tudattalan világába való betekintéssel az orvos a lélek legmélyebb rétegeit is képes volt analizálni, ennek okán megláthatta a lelki bajok gyógyításának lehetőségeit. Freud nagy érdeme, hogy az ember lelkivilágáról alkotott addigi képeit a tudattalan megismerésével kitágította és gazdagította, valamint a pszichoanalízis megalkotásával a mentálhigiéné szempontjából is korszakalkotónak számított. Emellett párhuzamban az érzelmek világa egyre inkább teret engedett a tudományos vizsgálódásnak, hiszen az emberi érzelem kifejezése, a viselkedés fontos ismérve a lelki egészségnek.

A Freud–Ferenczi–Jung–Adler nevével fémjelzett mélylélektani iskolák jelentették a ma már sokféle pszichoterápiás módszer kezdetét. A mélylélektani iskolák alapvető szemléleti érdeme elsősorban az volt, hogy értelmezhetővé tették a pszichés folyamatok történetiségét, mégpedig azt, hogy az ember pszichés viselkedésében, reakcióiban nemcsak az aktuális, hanem a múltbeli, gyermekkori élmények is hatnak. Freud a pszichoanalízissel a kóros és normális lelki működések, illetve az emberi viselkedés szabályszerűségeinek átfogó rendszerét alkotta meg és a mai napig a legbefolyásosabb személyiségelméletet hozta létre.

A klasszikus pszichoanalízistől elszakadva jöttek létre a mester ellen lázadó tanítványok által alapított mélylélektani irányzatok. Adler individuálpszichológia teóriája és gyógyító-nevelő módszertana fokozatosan fejlődött ki a személyiségről alkotott elképzelései kapcsán. Első pszichológiai kötetében, mely az *Über den nervösen Charakter* címet viseli (1912) a neurózis új elméletének magyarázata található, valamint az individualpszichológia legjellemzőbb fogalmai is bevezetésre kerültek. Véleménye szerint az ember egy egység és az egyént (holisztikus és társadalmi lény) az eredeti értelme alapján oszthatatlanként kell értelmezni. Ebből az elméletéből származik az individualpszichológia elnevezés, ami latinul *individuus*, azaz oszthatatlant

jelent.⁴ E irányzat szemléltetése okán 1913-ban az Adler által alapított egyesület Bécsi Individuálszichológiai Egyesület nevet kapott. Munkájának eredménye a szervdialektus fogalma is, hiszen a szervi kisebbértékűség tanát létrehozta, majd ehhez kapcsolódóan a kisebbértékűségi érzésről és annak kompenzálásáról szóló elmélettel állt elő.

A magyar mélylélektan igen korán megjelent, s máig sajátos szemléletet képvisel. A magyar pszichoanalízis legjelentősebb képviselője a miskolci születésű Ferenczi Sándor ideg orvos, aki 1908-ban ismerkedett meg Sigmund Freuddal és az egyik legközelebbi barátja és munkatársa volt. Budapest – Ferenczinek köszönhetően – Bécs és Berlin mellett az 1910-es évek elején a három legfontosabb pszichoanalitikus központ egyikévé vált, mint ahogy az első pszichoanalízis tanszék megalapítása is az ő nevéhez fűződik. Ferenczi a pszichoterápiás technikában újtónak számított, megértőbb, gondoskodóbb, aktívabb terapeuta volt, illetve a gyermek és a szülők közti kommunikációs zavarok elemzésével (anya-gyerek kapcsolatának középpontba állítása) világitott rá újabb lehetőségekre.

Ez idő derekán a szellemtudományi iskola típusani törekvései is helyet kaptak. Alapítója, Wilhelm Dilthey⁵ szerint a lelki élet nem magyarázható a természet jelenségeihez hasonlóan a természettudomány segítségével, hanem közvetlenül adott, állandóan átélte felbonthatatlan belső összefüggésnek kell tekinteni. Így jutott el a naturalista-heroikus-kontemplatív típusokhoz.⁶ Dilthey az ember lelki folyamatait emelte ki a belső tapasztalat ellenőrizhetetlenségének homályából. Feltételezte, hogy a pszichikai tények és a fizikai valóság közé be kell iktatni a szellemi tényeket, melyek révén a lelki jelenségek kilépnek a fizikai világba. A kései Diltheynek valóban sikerült megmutatnia a szellemtudomány lehetőségét azt állítva, hogy a tudomány alapja az élet öneszmélése, amely a szellemtudományokban megy végbe.

Az ember egészének megismerése kapcsán az a szociálpszichiátriai szemlélet terjedt el, ami a pszichésen beteg embert szociális-, társas-, munkahelyi- és

⁴ Adler alapkoncepciója egy holisztikusan szemlélt egységes, célorientált, kreatív személyiségről szól, aki egészséges állapotban pozitív, konstruktív, etikai kapcsolatban van embertársával.

⁵ Németországban a természettudománnyal szemben éppen Dilthey hatására kezdett kibontakozni egy olyan iskola, amely a szellemtudományoknak úgy ad legitimitációt, hogy a természettudományok mellé helyezi egyenrangú partnerként, ámde önálló módszertannal. Ennek a módszertannak két központi eleme a történelem és a megértés.

⁶ A Dilthey által hirdetett új pszichológia éppoly absztrakt, mint az általa bíralt régi, mivel igyekszik megfelekedezni a spirituális- és az anyagi világ közti kapcsolatokról. Miközben az egyik oldalon Dilthey relativisztikus, a másik oldalon az általa hirdetett törvények örök szabályoknak tűnnek. Ilyen lenne a lelki jelenségek megfeleltetése a különböző filozófiai irányzatoknak, például a materializmus a megismerésnek, a szubjektív idealizmus az akaratnak, az objektív idealizmus az érzésnek.

egzisztenciális kontextusban vizsgálta és értelmezte. Az ember magatartásának, viselkedésének, érzelmi megnyilvánulásainak kórossága mindig az adott szociális közegben került értelmezésre. Az érzelmi reakciók szintén nagyon fontos összetevői az érzelmeknek, tanulmányozásuk révén jobban el lehet jutni az érzelmi élmény megértéséhez. Az érzelmi reakciók lehetnek általánosak és specifikusak is. Például a düh gyakran vált ki agressziót, mint érzelmi reakciót, míg a félelem menekülést, a szorongás pedig egy feszültségi állapotot képes létrehozni. Ezek az események, hogy hogyan keletkeznek az érzelmi élmények és milyen tényezők játszanak szerepet létrejöttükben, az ún. érzelemelméletekben kerültek leginkább felszínre. A 19. század végén William James⁷ pszichológus és Carl Lange⁸ fiziológus (James-Lange elmélet) dolgozta ki az érzelemelméletet, ami az érzelemmel kapcsolatos kutatások tömegét indította el. Alapgondolatuk, hogy a különböző érzelmek más és más vegetatív mintázattal járnak együtt, ma is fennálló vita tárgyát képezi az érzelmeket kutató pszichológusok körében. Az érzelmek több szempontból is csoportosíthatók: léteznek alapérzelmek, egyetemesek, negatív, vagy pozitív érzelmek. Különbség áll fenn jellegük és tárgyuk szerint is. Az érzelmek kifejezése az adott érzelem kommunikációját szolgálja, ami egy igazán összetett folyamat, hiszen a test számtalan megnyilvánulása részt vesz benne (pl. gesztus, testtartás, hanglejtés stb.).

Minden kultúrában megtalálhatók és felismerhetők az egyetemes érzelmek, ilyen pl. a félelem és a szorongás is. A szorongás gyökerei már gyerekkorban megalapozódnak – állítják többek közt Fritz Riemann és Sigmund Freud is –, később, ha a szorongás folyamatossá válik, képes beépülni a személyiségbe. Erre a gének is rásegíthetnek, mivel a szorongásra való hajlam az emberrel veleszületik – pl. a már Francis Galton által felvetett „nature and nurture” összefüggése⁹ –, azonban kedvező körülmények között

⁷ James 1884-ben tette közzé érzelemelméletét, mely szerint az érzelemkeltő helyzetek bizonyos testi válaszokat váltanak ki, és ezeknek a válaszoknak a bennünk kialakuló tudatossága az érzelem érzése. James azt kívánta bebizonyítani, hogy az izgató tény észleléséből a testi változások közvetlenül bekövetkeznek és maga az érzelem ezeknek a változásoknak a történéis közbeni észlelése lenne.

⁸ Lange, Jamestől függetlenül hasonló elméletet publikált, ez az elmélet a James–Lange-féle érzelemelmélet. Ebben a változatban az autonóm idegrendszer által létrehozott változásokra helyeződött a hangsúly. Ez az idegrendszernek azon része, amely olyan akaratlan folyamatokat hoz létre, mint a szívritmus, a véredények tágulása és az izzadás. Bár James is hangsúlyozta az anatóm hatásokat, ő az izmokból, ízületekből és bőrből érkező visszacsatolást sem zárta ki. Az általános pszichológiai érzelemelméletek szerint egy inger valamilyen érzelmet hoz létre és az vált ki valamilyen fiziológiai választ. Az érzelemelmélet ezt a sorrendet fordította meg, azt állítja, hogy az indítóok először a választ váltja ki és a válasz tudatossága alapján jön létre az érzelem.

⁹ Az öröklés-környezet vita (nature-nurture) arra a kérdésre utal, hogy az ember tulajdonságai, hajlamai (pl. betegségekre) és egyéb jellemzői inkább genetikai tényezőknek, vagy környezeti hatásoknak tudhatók be.

az nem aktiválódik. Gyakran a korai felnőttkorban szinte villámcsapásszerűen jelenik meg, látszólag a semmiből érkezve. A szorongás legegységelműbben akkor jelentkezik, ha tiszta formájában lehet érezni. Ez azt jelenti, hogy a szorongás ún. generalizált szorongás¹⁰ formájában, szabadon lebeg (látszólag semmi oka nincs az embernek arra, hogy szorongjon, mégis szorong). Freud által szabadon lebegő szorongásnak nevezett jelenség gyakori zavar, amely felnőttkorban jelentkezik, tünetei lassan, fokozatosan fejlődnek ki. E feszültség tartós, az ember életét megnehezítő állapotná tud válni, fóbiákkal, pánikzavarral, depresszióval társulhat. A fóbiák, illetve a szorongási zavarok a leggyakoribb és a legtöbb szenvedést okozó mentális zavarok közé tartoznak. Keletkezésük és fennmaradásuk pszichológiai okai a mai napig csak részleteiben ismertek. Ezen a ponton felvetődik az a kérdés, vajon az élet kezdetén és végén való szorongás ismeretlensége, bizonytalansága okozza az ember szorongásainak sokféleségét? Vajon ha az ember valóban szorongva jön a világra, vajon szorongva is távozik? E kérdések megválaszolására nemcsak az orvostudományban jártas szakemberek – akik az emberi érzelmeket tudományosan vizsgálják elősegítve ezzel a lelki egészség megtartását –, hanem olyan filozófusok is vállalkoztak, akik a szorongás komplex összefüggésrendszerét részletesen vizsgálták. Abban feltehetően mindannyian egyetértettek, hogy a halál elkerülhetetlenségének tudata okozza a legmélyebb szorongást, mivel az az ember világban való létét fenyegeti.

Sigmund Freud szorongáselméletei

A 19. század végétől a német pszichoanalitikus iskolában Freud, valamint munkatársai-, tanítványai munkájában jelent meg az a fajta törekvés, hogy megtartsák az egzisztencialista hozzáállásnak azt a módját, ami szerint a szorongás az ember problémáinak magyarázó fogalma legyen. A pszichoanalitikus felfogás szerint a szorongás központi magyarázó fogalom és egy olyan csomópont, ahol a legváltozatosabb és legfontosabb kérdések találkoznak. A szorongás biológiailag értelmezett pszichoanalitikus fogalma a szorongás és a félelem kapcsolatából, illetve megkülönböztetéséből indult ki. A pszichoanalitikus gondolkodók szerint a félelemnek külön tárgya van, külön oka, amit valamilyen helyzet, tárgy, élőlény válthat ki. A szorongás különlegessége viszont az, hogy nincs tárgya, nem lehet tudni, miből fakad. A legjelentősebb demisztifikált pszichoanalitikus szorongás-fogalom néhány képviselője, mint pl. Hermann Imre, aki szerint a szorongás a megkapaszkodási ösztön sajátos kudarcából fakad; Ferenczi Sándor szerint a szárazföldi életmódra való áttérés traumája a felelős; Ottó Rank úgy véli, már

¹⁰ A generalizált szorongásos zavarhullámzó intenzitással, tartósan fennálló szorongási élmény. Ebben az állapotban szenvedő ember számára az élet számtalan veszélyt rejtő, félelmetes, csupa kihívásokkal teli, megterhelő dolog. Minden miatt aggódni, izgulni kell, szinte nincs egy perc nyugalom sem. Valami mindig történik vagy történhet.

a csíraplazmából eredeztethető a szorongás; John Bowlby a csecsemőkutatásra épít és a kötődéelméletek fontosságát állítja előtérbe. Majd a félelemre visszavezethető szorongás-eredetek bukkantak fel, John B. Watson és Rosalie Rayner behaviorista vonala, akik szerint a félelmi reakciók javarészt tanultak (ők világítottak rá a csecsemőkori ujszopásra mint kompenzációs eszközre), illetve a Hermann-Spitz-Bowlby vonal, akik rheus majmokkal végzett kísérleteik során a kötődéelméletek tudosaiként (szorongás-kötődés rendszer és kutatás-leválás rendszer) váltak közismertté.

Freud Bevezetés a pszichoanalízisbe című könyvében olvasható a szorongás keletkezése, eredetének és kialakulásának értelmezése. Ezeket a gondolatokat továbbviszi későbbi előadásaiban, melyek a *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* címen jelennek meg, majd *Hemmung, Symptom und Angst* címmel további gondolatokat fogalmaz meg a szorongásról. „Freudnak az emberi természetről vallott felfogása lényegét tekintve a modern emberben fellelhető ösztönök tükröződése volt, amiként a korábbi pszichológusok elképzelései is az úgynevezett emberi alapösztönökről. Saját kultúrájának individuuma jelentette számára az embert. A modern társadalomban élő emberre jellemző szenvedélyeket és szorongásokat tekintette örök mozgatóerőknek, amelyek az ember biológiai alkatában gyökereznek.”¹¹ Erich Fromm számos példát említ Freud eme felfogására, többek közt az Ödipusz-komplexust, illetve a nők kasztrációs komplexusát is. Állítja, Freud mindig a többi emberhez fűződő viszony szempontjából vizsgálja a személyiséget, mégpedig annak tudatában, hogy a többi ember csupán csak eszköz az egyén törekvéseinek kielégítéséhez. Azaz, a másokhoz fűződő kapcsolat mindig valamilyen cél elérésének eszköze, sosem önmagában való cél.

Freud azt kutatja, hogyan keletkezik a megbetegedést okozó szorongás. Mivel újra és újra átgondolja a szorongás eredetét, ezért a mai napig vitatott, hogyan írható le annak keletkezése. Rámutat arra, hogy különbséget kell tenni a tudat előtti és a tudat alatti lelki folyamatok között.¹² Ezek a fogalmak alkotják a represszióval (elfojtás), cenzúrával, szublimációval és a szexualitás hipotézisével együtt a freudi-emberkép kereteit. Erre a hármásra építette föl a személyiség működésének hármasságáról szóló elméletét. Az ösztönén a vágyak és az ösztönök gyűjtőhelye, az emberi történelem eredetének legősibb része. A vágy és az ösztönök határoznak meg mindent, így természetesen a Felettes-énnel szemben állnak. Az Én a józan állapot és a hatékony

¹¹ Erich FROMM, *Menekülés a szabadság elől*, ford. BÍRÓ Dávid, Bp., Napvilág, 2002 (Társtudomány), 13.

¹² Sigmund FREUD, *Einige Bemerkungen über den Begriff des Unbewußten in der Psychoanalyse = Werke aus den Jahren 1909–1913*, Frankfurt am Main, S. Fischer, 1960 (Gesammelte Werke, 8), 430-439.

tevékenységek központja. A Felettes-én az erkölcsi előírások és a szülői ideál forrása, idealisztikus elveket képvisel, mint lelkiismeret nyilvánul meg.

A freudi pszichoanalízis a lelkiismeretet egy tudattalanul működő funkcióként fogja fel, amelynek eredete a gyermekkor személyközi viszonyaiban keresendő. Itt talán érdemes megjegyezni, hogy amíg Friedrich Nietzsche nem kötötte a lelkiismeret fogalmát a kötelességhez – az öncsalás jelenségéből indult ki –, addig Immanuel Kant azt a kötelességtudattal azonosította.

„Ha visszaemlékszem mindazokra az örömökre, amelyekben életemben részesültem, akkor nincs különösebb jó érzésem, amikor viszont azokra az alkalmakra gondolok, amikor a szívembe írt morális törvény szerint cselekedtem, akkor a legtisztább örömet érzem. Morális törvénynek nevezem, mások lelkiismeretnek, az igazságos és az igazságtalan érzésének nevezik. Nevezzék, ahogy akarják, létezik.”¹³

Kant szerint a lelkiismeret olyan tudat, amely önmagában véve kötelesség. A lelkiismeret az önmagán bíraskodó morális ítélőerő, csakhogy – teszi hozzá Kant –, e meghatározásnak szüksége van a benne előforduló fogalmak előzetes értelmezésére.”¹⁴ Azaz, az embernek a saját maga által elvégzett cselekedet helyessége felől bizonyosnak kell lennie, a probabilizmus, vagy a kalandorság kizárt. Úgy véli, hogy a lelkiismeret az ész módján működik, a cselekedet igazságosságának végiggondolása morális belső szükségszerűség.

A moralitás mibenléte és valóságossága Kant számára az egyik legnagyobb fogalmi kihívás, melyet egyedülállóan, önállóan és új utakat kijelölve határozott meg¹⁵ – olvasható Boros János Immanuel Kant című kötetében. Boros igencsak jelentős, Kant által elgondolt tételekre mutat rá a moralitás fogalmának tárgyalásakor. A szubjektum Kant számára egyetlen és egységes, egyetlen középpontot és struktúrát ad a megismerés mellett az etikának is. Etikája a kezdetektől fogva viták középpontjában áll, elsősorban azért, mert az empiria-orientált etikával szemben az egyetlen nem empirikus eredetű alternatíva.¹⁶ A kanti etika alaptétele, hogy lehetséges olyan egyetemes elveket kidolgozni, amelyek eleget tesznek annak a követelménynek, hogy minden ember számára egyetlen általános etikát fogalmazzassunk meg, ehhez

¹³ BOROS János, *Immanuel Kant*, Bp., MTA BTK, 2018, 173. Ld. még ehhez: Arnold KOWALEWSKI, *Königsberger Kantiana = Immanuel Kant, Works*, szerk. Sabina Laetitia KOWALEWSKI, Werner STARK, Hamburg, Meiner, 2000.

¹⁴ Immanuel KANT, *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*, ford. VIDRÁNYI Katalin, Gondolat, 1974, 341.

¹⁵ BOROS, *Immanuel Kant*, i. m., 173.

¹⁶ Uo., 177.

reflexióra, elvonatkoztatásra van szükség.¹⁷ Kant szerint az etikában – írja Boros, azt a kérdést tesszük föl, hogy mi a morális cselekvés lehetőségi feltétele és a priori milyen morális törvényeket állapíthatunk meg. „A racionális szubjektum maga lesz önmagának törvényadója, ám ez nem egy szeszélyes, empirikus vágyakra alapozott individuum, hanem azon tapasztalás előtti és a tapasztalás lehetőségi feltételeként megjelenő önálló, önmagának törvényt adó, autonóm szubjektum.”¹⁸ A szubjektum szabad az idegen, kauzális meghatározásoktól. A szabadság a moralitás és a jó feltétele, önmagában még nem nevezhető jónak, vagy rossznak. Kant személyes, morális karaktere autonómiájából eredt,¹⁹ úgy vélte, hogy a lelkiismeret tanulhatatlan, az ember morális életének alapja, egy olyan belső hang, ami tévedhetetlenül felszólítja az embert, hogy jól döntsön, s korhol, ha helytelenül cselekedett.

A heideggeri elmélet szerint, ahhoz, hogy a jelenvalólet megtalálja önmagát, lehetséges tulajdonképpeniségében kell saját magának megmutatkoznia. Ehhez meg kell értenie a szorongásban feltáruló halálhozviszonyuló-létét. Ez a megértés viszont azon alapszik, hogy képes-e meghallani a lelkiismeret hívó szavát? Ehhez tehát szorosan kapcsolódik a jelenvalólet létmódjaként ismeretes lelkiismeret, mely hívó hangjának meghallása és annak feltárási képessége eljuttatja a választás választásához a jelenvalóletet. Hívása felhívásjellegű, azaz felszólítja a jelenvalóletet legsajátabb bűnös létére, azaz az akárkiből²⁰ hívja elő önmagát. A lelkiismeret hívásának értelme: a jelenvalólet értésére adja, hogy bűnös. A bűnös formálisan egzisztenciális eszméjét Heidegger a következőképpen határozza meg: „Alap-oka lenni egy olyan létnek, melyet valamilyen Nem határoz meg – azaz valamilyen semmisség alap-okának lenni.”²¹ A jelenvalólet a legsajátabb őt meghatározó alap-okát nem Istentől kaphatja (a létanalitikába Heidegger nem hozza be az Isten-hitet), a világtól sem kaphatja, hiszen silánnyá lesz a jelenvalólet legsajátabb lenni-tudásakor. Akkor vajon honnan kapja? „Mint ez a létező, melynek kiszolgáltatva csakis mint az a létező egzisztálhat, amelyik ő éppen, egzisztálva nem más, mint lenni-tudásának alap-oka.”²² Feltehetően a konkrét válasz ebben rejlik: a jelenvalólet maga

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo., 174.

¹⁹ Uo., 175.

²⁰ Az akárki egzisztenciálé, eredendő fenoménként a jelenvalólet pozitív szerkezetéhez tartozik. A mindennapi jelenvalólet önmagája az akárki-önmagá, amit megkülönböztet a tulajdonképpeni önmagától. Az akárki voltaképp tehermentesíti a jelenvalóletet mindennapiságában, tehát a jelenvalólet azzá a senkivé válik, akinek kiszolgáltatta magát az egymásközlésben.

²¹ HEIDEGGER, Martin, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály, ANGYALOSI Gergely, BACSÓ Béla, KARDOS András, OROSZ István, Bp., Gondolat, 1989, 477.

²² Uo., 478.

fekteti le alap-okát, ami a legsajátabb önmaga, amit egzisztálva nem képes elérni, mindig elmarad e lehetősége mögött. A hátborzongató idegenségben²³ a jelenvalólét eredendően önmagával van, s ez a gyökértelenség szembesíti ezt a létezőt semmiségével, ami a legsajátabb lenni-tudásának lehetőségéhez tartozik. Ahogyan a jelenvalólétnek saját létére megy ki a játék, otthontalanságából önmagát (a hanyatló akárkit) saját lenni-tudására szólítja fel. Ez a lelkiismeret visszahívása a jelenvalólét belevettségébe, hogy megértse a semmis alap-okot és ebből az akárkiből vissza tudja magát vinni önmagához, s emígy bűnös – állítja Heidegger. Az időterminusokból ismert jövő felé tartó előrefutás²⁴ adja meg a hívás kiindulópontját, s ezáltal lép színre a bűn, mint alap-ok. A térbeliségben pedig az a távolság mutatkozik meg, ahogy az akárki eltávolodott önmagától, ezt az előbbi jövő felé tartó előrefutás mutatta meg. Ezt a távolságot le lehet küzdeni, mégpedig úgy, hogy a bűnösség elfogadása és a lelkiismerettel bírni akarás létrejön. Explicite kimondható, hogy a jelenvalólét cselekvéseinek origója kizárólagosan önmaga (így lehet felelősségteljes). A bűn heideggeri értelemben létfogalommá vált, ami a lelkiismereti kérdés újraértelmezését vonta maga után. A jelenvalólét hanyatlásában nem képes saját eredendő létének egészét megragadni, viszont a szorongásban feltárult Semmi²⁵ és a gyökértelenség megmutatja a halál fenoménjét, amely a lelkiismeret hívása által a jelenvalólétet legsajátabb lenni-tudására hívja fel: „A hívó a belevettségében (már- valamiben-létben) lenni-tudásáért szorongó jelenvalólét. A felhívott éppen az a jelenvalólét, amelyet

²³ A görög létezés szimbóluma Oedipus, a görög ember, kinek lényegi alapvonása a leghátborzongatóbban otthontalannak lenni. Az a mondás, hogy az ember a leghátborzongatóbban otthontalan, az ember görög definíciója. Valószínűleg innen származik a heideggeri szorongás hátborzongató idegensége, ami egyúttal a jelenvalólét nem-otthon-létét is jelenti. Ez a hátborzongató idegenség mindenkor jelen van fenyegető mivoltában a jelenvalólét akárkibe való belevezetésének riogatásával. A szorongás fenoménjének faktikus ritkasága viszont megmutatja, hogy a jelenvalólét – aki akárki közfelfogása folytán tulajdonképpeniségében többnyire elfedett – ebben az alapdiszpozícióban eredendő értelemben feltárulhat.

²⁴ Heidegger a halálhoz való tudatos viszonyulást a *halálhoz-való-előrefutás* terminussal jelöli meg. „Az előrefutás nem más, mint a legsajátabb, legvégső lenni-tudás megértésének lehetősége”, azaz a tulajdonképpeni egzisztencia lehetősége. Amikor megérti a jelenvalólét, hogy önmagát választhatja, tehát előrefutván annak a tudásnak a birtokába kerül, ami leleplezi az akárki önmaga mindennapiságába való faktikus belevezettséget, azt is megérti, hogy halála csak az övé, senki másé. Szabadá válik, hiszen az előtte lévő lehetőségek feltárulásával közelebb kerülhet ahhoz, hogy mint egész lenni-tudás egzisztálhasson. HEIDEGGER, *Lét és idő*, i. m., 447.

²⁵ „Heidegger filozófiájának fő jellemvonása, hogy a hagyományos metafizika ellenségének adja ki magát. Tehát a metafizikai tradícióval ellentétben a Létet nem Abszolútnak, hanem Semmi-nek (Nichts) fogja fel, ami sok félreértésre adott alkalmat. Így a Lét elérhetlenné válik s vele együtt Isten is, akit metafizikai okoskodásainkkal első olnak, vagy első mozgatónak, tehát fogalmainkkal megközelíthetőnek tartottunk.” JOÓS Ernő, *Isten és a lét*, Vigilia, 45(1980), III, 161–171.

felszólítanak a maga legsajátabb lenni-tudására”.²⁶ A bűnös-lét tehát minden tudásnál eredendőbb. A lelkiismerettel bírni akarása a jelenvalólétnek tehát (mint magamegértés) a legsajátabb lenni-tudásban a jelenvalólét feltárultságának egyik módja. Tengelyi emeli ki, hogy Heidegger a bűnértelmezésben a felelősség-analitikai megközelítés alapelemeit sem kívánta megőrizni, hanem visszament egészen Plótinoszhoz, aki szerint a rossz a jó hiánya, ezáltal a nemlét egy formája.²⁷ A Lét és időben Heidegger szem előtt tartotta, hogy a bűnösség és felelősség között ontológiailag megalapozott kapcsolatot létesítsen. A bűnös-lét, ha vállalja a jelenvalólét, akkor a lelkiismeretesség és felelősség oly módozatait alakítja ki, melyek nem szorulnak megbánásra, büntudatra. A bűnös-lét hozzátartozik a jelenvalólét alapjelleghéhez, amit el kell fogadni ahhoz, hogy utána tovább lehessen lépni a legsajátabb-lenni-tudás felé. A bűn tehát a gond-struktúra egészéből értelmezendő, azaz a szorongásban feltárult háttorzongató idegenség és a Semmi az idő dimenzióját megnyitva megmutatja a halál fenomenjét, mely a lelkiismeret hívására a jelenvalólétet legsajátabb lenni-tudására szólítja fel. Az egzisztenciális értelemben vett bűnben szintén a jelenvalólétről van szó, aki amíg egzisztál, addig mindig is bűnös marad. A jelenvalólét már kezdetektől fogva bűnös, hiszen a számtalan lehetőség közül csak vajmi keveset képes önmagához mérten beteljesíteni (akárkibe veszve marad bűnös). A rengeteg megvalósíthatatlan lehetőség miatt tartozik önmaga felé. A bűn tehát mint a jelenvalólét léte eredendőbb, mint minden róla való tudásunk.

Freud kutatásaihoz visszatérve elmondható, hogy két szorongáselmélete létezik, egy korai, amit 1895-ben az *Über die Berechtigung, von der Neurasthenie einen bestimmten Symptomenkomplex als „Angstneurose” abzutrennen* címmel publikált, illetve egy kései, ami 1926-ban *Hemmung, Symptom und Angst* címmel jelent meg. E két főbb írása mellett a szorongásról alkotott felfogása folyamatosan bővült és fejlődött – mely öt fázisra bontható le –, amit az alábbiakban röviden ismertetek.

Az első fázis az 1900 előtti időszak, amikor is korai megfigyelései alapján Freud azt a következtetést vonta le, hogy a szorongásos neurózist szexuális okokra lehet visszavezetni. Úgy vélte, hogy amikor az ember nemi feszültsége fokozódik, a lelkében szexuális vágy támad, s amikor ez a folyamat megszakad valamilyen okból kifolyólag, a feszültség szorongássá válik. Freud szerint a szomatikus (testi) szexuális izgalom két módon válik szorongássá: az endogén ingerek (a szervezetben keletkezett, azon belül megjelenő) felhalmozódása által, vagy valamilyen veszélyre adott reakcióként. A szorongás pszichológiai magyarázata Freud szerint az, hogy egy külső

²⁶ HEIDEGGER, *Lét és idő, i. m.*, 468.

²⁷ TENGELYI László, *Felelősség-etikai és fundamentálonológiai bűnértelmezés = Utak és tévutak, Előadások Heideggerről*, Bp., Atlantisz, 1991, 227–261.

veszélyre aktiválódik a szorongásválasz. Itt kapcsolódik össze a védekezés és szorongás kapcsolata Freud elméletében, melyre rávilágított.²⁸ Itt még a veszélyre adott reakciót nem kapcsolta össze az Én-el (majd ez csak a 4. fázisban érhető tetten). Tehát az érzelem, az izgalom és a szorongás fogalmak domináltak ebben az időszakban, ahol a középpontban a szexuális izgalom állt. Ezen első elmélet szerint a felgyűlt libidót szorongás általi levezetésre eredményeztette.

A második fázisban, úgy 1900 körül Freud a szorongást a vágyakkal hozza összefüggésbe, ami a tudattalanhoz tartozik. Itt hozza be és foglalkozik az álommal, a vágyakkal és az elképzelésekkel. Ebben a fázisban ötféleképpen határozza meg a szorongás eredetét: válasz a veszélyre, az elfojtott vágyak kitörése, testi- és lelki vágyak átalakulása, testi működési zavarok. A fentiek tükrében látható, hogy a tudattalan is szerepet kap a szorongás eredetének vizsgálatakor, ennek okán a szorongás fenoménje még komplexebbé válik. Amikor Freud a későbbiek folyamán újravizsgálja pszichoanalitikus szorongáselméletét, felülvizsgálata után arról ír a *Hemmung, Symptom und Angst* című írásában, hogy a neurotikus szorongás olyan veszélytől való félelem, melyet nem ismer az ember. Tehát először fel kell deríteni a veszélyt, azt tudatosítani kell magában az embernek, s ez esetben eltörölhetővé válik a reális és a neurotikus szorongás közti különbség. Abban az esetben, amikor a veszély reális, mégis az ettől való szorongás túlzottan nagy, e túlzásban rejlik a neurotikus elem. Ez azonban nem hoz új ismeretet, mivel a vizsgálatok azt mutatták, hogy az ismert reális veszély és az ismeretlen ösztönveszély egymással összekapcsolódik.²⁹ Ez a meghatározás jelentőssé vált a freudi pszichoanalitikus szemléletben, mivel a szorongásos reakciót visszavezette a veszélyhelyzetre. Az ösztönveszély esetén fellép az ember lelki tehetetlensége, ezért azt Freud traumatikusnak nevezi meg. Úgy véli, a neurotikus veszélyt az ösztöntörekvések okozzák. A szorongás és a neurózis közötti kapcsolat arra a tényre vezethető vissza, hogy az Én a szorongási reakció segítségével megvédi magát az ösztöntörekvéstől, ami által megjelenik lelki síkon a neurózis.³⁰ Tehát a szorongásos neurózis élesen elkülönül a szorongásos hisztériától, ugyanis az utóbbinál a szorongás tárgyhoz kötődik (mint pl. tárgy szeretetének elvesztésétől való félelem).

A harmadik fázis, ami az 1902–1914-es évekre tehető,³¹ amikor is Freud a szorongást a szexuális- és én-ösztönök ellentétéből származtatja.

²⁸ Michael DÜE, *Ontologie und Psychoanalyse: Metapsychologische Untersuchung über den Begriff der Angst in den Schriften Sigmund Freuds und Martin Heideggers*, Bodenheim, Hain bei Athenäum, 1986, 38–39.

²⁹ Sigmund FREUD, *Hemmung, Symptom und Angst*, Frankfurt/M., Fischer, 1926 (Studienausgabe, 6), 75–77.

³⁰ *Uo.*, 77.

³¹ DÜE, *Ontologie und Psychoanalyse, i. m.*, 14.

Vágyképzetek és szexuális izgalmak leírása található a középpontban az infantilis szexuális fejlődést vizsgálva. Majd a '10-es években a születés kerül a fókuszba, amely minden későbbi szorongásélmény gyökereként értelmeződik. A Goethe-díjas Otto Rank a szorongást részben a születési traumára, de mégis az azt megelőző állapotra vezeti vissza. A születés traumája című könyvében hivatkozik Freud *Hemmung, Symptom und Angst* című írására, amiben szerinte Freud elfogadta a szeparáció gondolatát s nem tudta, valójában mit fogad el, mivel ő csak az egyéni anyafixáció fogalmaiban gondolkodott.³² Lehetne több a születési trauma, mint fiziológiai – sőt pszichológiai – szeparáció az anyától? Ha igen, mi? Mi van kozmikus értelemben az anya fölött?³³ – teszi fel kérdéseit Rank. A születési trauma, melyet a sejtek egyetlen rétegének magjában lévő üreges bemélyedésből eredően a biológusok ma blasztocisztának, a kialakuló csíraplazma legelső embrionális magjának neveznek, Rank szerint megelőzi a méhen belüli állapotot csakúgy, mint a kilenc hónappal későbbi szorongáskeltő áthaladást a szülőcsatornán. Ez híresült el csíraplazmából eredő születési traumaként, amit Rank a *Filozófiai elmélkedés* című fejezetében is tárgyal, ahol többek közt azt is megemlíti, hogy Thalész volt az, aki egyáltalán fellebbentette a fátylat az őselfojtásról, ugyanis neki volt először egy homályos elgondolása az ember egyéni eredetéről az anyában. Ebben az időszakban Freud alapvető ökonómiai szemlélete nem változott a szorongással kapcsolatosan.

A negyedik fázis 1914–1919-ig tartott, ahol Freud elkülönítette a reális- és a neurotikus szorongást. Freud pszichoanalitikus elmélete szerint – időszakoktól függetlenül – neurotikus-, morális- és reális szorongás létezik, ahol a szorongás magára az állapotra vonatkozik. Úgy véli, hogy pl. a reális szorongás a túlélést segíti az embernél, ugyanis a veszély észlelésénél összekapcsolódik a menekülés reflexével.³⁴ A neurotikus szorongás az általános aggodalmaskodásból jön létre, ami többször előfordul a szorongásos álmok közben. A morális szorongás pedig bizonyos helyzetekhez, tárgyakhoz kötődő, mint pl. a fóbiák (pánikroham, agorafóbia). Elképzelése szerint a pánikrohamot agresszivitás, vagy elfojtott szexualitás idézheti elő, ami a tudat mentális egyensúlyát veszélyezteti. Az agorafóbiás egyén egy tudatalatti konfliktussal való szembesülést kerül el. Elméletének fő pillérei a tudattalan motívumok, a belső konfliktus, a signal szorongás, ezek formái a következők: paranoid,- szeparációs,- kasztrációs,- szuperego- és dezintegrációs szorongás. Freud lélekelemzése azért volt nagy siker, mert kizárólag a belső, lelki történések

³² Otto RANK, *A születés traumája*, ford. FRIGYES Júlia, Bp., Oriold és Társai, 2017, 223. Ld. még ehhez: BÓKAY Antal, *Freud és a személyiség relativitás-elmélete*, Lettre, 62(2006, ősz), 9–13.

³³ RANK, *A születés traumája*, i. m., 223.

³⁴ Sigmund FREUD, *Bevezetés a pszichoanalízisbe*, ford. HERMANN Imre, szerk. VARGA Éva, Bp., Gondolat–Talentum, 1994, 323.

tényei alapján építette fel a beteg lélek szerkezetét és vizsgálta annak működését. Így jutott el az ösztönökig, melyek megértéséhez az imént említettek felül figyelembe vette az élettudományi kutatási adatokat is, így az emberi psziché ismerete nagy lépésekkel haladt előre. A lelki életben a múlthoz való ragaszkodás, a korábbi biztonság-egyensúlyhoz való visszatérésre való törekvés lehetővé tette, hogy Freud az élettudományokban szentesített megmaradásra hajtó erőket szembeállítsa a halál ösztönével, így az élettani történést két törekvés polarítására redukálja. Ugyanis az ösztön nem egyéb, mint az élő organikus anyagban bennlakozó törekvés bizonyos korábbi állapot visszaállítására.³⁵ Freud szerint léteznek ezek a konzervatív ösztönök, melyek ismétlésre készítetnek, ugyanakkor vannak mások is, amelyek az újjáépződésre hajtanak. Abból indul ki, hogy ha minden ösztön konzervatív és regresszióra irányuló (egy régi helyzethez való visszatörekvés), akkor nem juthat más feltevésekhez az élet keletkezése és célja felől. A szexuális ösztönök azok, amik az egyént túlélő elemi organizmusok sorsára ügyelnek és az életet hosszabb időtartamokon át fenntartják. Ezek tulajdonképpen az életösztönök csoportján belül található meg, hiszen az élet folytatására ösztökélnék. Freud ekképpen különbözteti meg a két ösztönecsoportot egymástól: „Eredményünk, mely éles ellentétbe állítja az »énösztönöket« és a szexuális ösztönöket, és amely szerint az előbbiek a halálra, az utóbbiak az élet folytatására ösztökélnék”,³⁶ ugyanis az ösztön ismétlési kényszerének megfelelő jellege csak az első csoportra alkalmazható, hiszen a szexuális ösztönök az élet megújítására törekszenek. Ennek okán halál- és életösztönöket definiál, majd rámutat arra, hogy a szexuális ösztönök és az én-ösztönök legjellemzőbb különbsége az individuum önfenntartásának szolgálata. Freud nem dolgozott ki egységes alapelvet a szorongásos neurózis kialakulására, hanem mindig újabb modelleket fejlesztett ki. A '16-os évben még komolyabban foglalkozik a szorongás fogalmával, még mélyebben bemutatva a születés és a szorongás kapcsolatát. Amit itt nagyon fontos megemlíteni, hogy itt vezeti be a szorongást az Én-rendszerbe, azaz, rámutat arra, hogy a szorongásnak az Én-hez köze van. A szorongást az anyától való elszakadás élményéből eredezteti. A születés az első szorongásélmény és további forrása az ezt követő szorongásoknak. Freud a gyermekkori szorongás tárgykapcsolati aspektusára is rámutat, azt állítja, a gyermeknek hiányzik valaki, akit azelőtt szeretett. Itt kapcsolódnak be az elszakadás, az egyedüllét és a hiány fogalmai. Úgy véli, a születés és a halál közbeni szorongásban ugyanúgy megtalálható az elszakadás, elhagyás, védtelenség, amelyek mindkettőnél asszociálódnak. „Fenntartom azt a feltételezésem, hogy a haláltól való szorongás a kasztrációs

³⁵ Sigmund FREUD, *A halálösztön és életösztönök*, ford. KOVÁCS Vilma, Bp., Múzsák, 1991, 64.

³⁶ *Uo.*, 76.

szorongás analógiaként fogható fel, és a szituáció, amelyre az én reagál, a védő felettes-éntől való elhagyatottság.”³⁷ A kasztrációs szorongás alatt az alábbiakat érti: a kisgyermek első szerelme az édesanyja (itt tudattalan értelemben beszél szerelemről), az apa tekintélye azonban ellenáll ennek a tudattalan váagnak, ami a gyerek számára a kasztrációs komplexus formájában jelenik meg. A kisgyerekek, miközben anyjához a tárgyszeretés módján viszonyul, az apával azonosul. A Felettes-én ennek az azonosulásnak a tudattalan maradványa, egy tudattalan büntető instancia létrejött a lelki szerkezetben. A bűn eredetét Freud az Ödipusz-komplexushoz köti, amely összefügg a kasztrációs szorongással, mégpedig ezen a módon: Freud szerint a fiúk 3-7 éves korukban erős, vérfertőző vágyat éreznek az anya iránt és rivalizálnak az apával (a lányok esetében ugyanez az Elektra-komplexus). Az elnevezés Szophoklész tragédiájából ered, melynek hőse, Oedipus, aki akaratlanul megöli apját és feleségül veszi anyját. Freud elmélete szerint az események normális menete szerint mind a fiúk, mind a lányok kinövik a komplexust. Fiúknál ez átalakul kasztrációs félelemmé és az apával való fokozatos azonosulássá, a nőknél pedig az asszonyi szerep fokozatos betöltésévé.

Az ötödik, egyben az utolsó fázis a '19-es és a '40-es évek közé tehető, amikor Freud fontos elméleti újításokat eredményez. Ami igazán komolyabb változást eszközöl, az az Ösztön-én és a Felettes-én rendszerének kidolgozása. A szorongást Freud továbbra is a neurózis fő problémájának és alapfenoménjének tartja. Rávilágít arra, hogy csak az Én képes szorongást létrehozni és érzékelni, mert az Én a központi helye a veszély felismerésének, ahol az Én a szorongás kimeneteléről mindig a pszichés realitás alapján dönt. Itt lényeges megemlíteni, hogy a szorongás hozza létre az elfojtást és nem fordítva történik meg. A szorongás működését a veszély és a tehetetlenség fogalmakon keresztül szemlélteti: „A szorongás a traumában érzett tehetetlenségre adott eredendő reakció, amely később, a veszélyhelyzetben mint segélykérő jel termelődik újjá. Az én, amely a traumát passzívan élte át, most aktív módon ismétli meg annak legyengített formában történő felidézését, abban a reményben, hogy lefolyását irányíthatja.”³⁸ Tehát az Én kívánná a saját folyamatait irányítani, ugyanis minél inkább bevonzza saját hatáskörébe a szorongást, annál inkább képes védekezni ellene. A '19-es évek derekán Freud a szorongás vizsgálatán belül megkülönböztet egy ún. kísérteties – Unheimliche – fogalmat. A kísérteties több egymáshoz fűződő jelentés jellemzi: az elfojtathoz való visszatérés, visszatérés az Én fejlődésének korábbi fázisába, a kasztrációs félelem és az ugyanaz megisméltése. Úgy véli,

³⁷ *Uo.*, 73.

³⁸ BERÉNYI Gábor, *Gátlás, tünet, szorongás = Sigmund FREUD, Válogatás az életműből*, ford. BART István, BERÉNYI Gábor, ERŐS Ferenc, F. OZORAI Gizella, FERENCZI Sándor, szerk. ERŐS Ferenc, Bp., Európa, 2003, 587.

az elfojtott az ismétléssel párosulva alkotja meg a kísérteties, ami a szorongást előidézni képes. A '20-as évek közepén kialakítja a szorongásról alkotott másik elméletét, ahol az Ösztön-én és a Felettes-én fogalmakat használja, amik a tudattalanban rejtőznek. Szerinte azok az emberek, akiket az erős Felettes-én irányít, szorongásos emberek. A tudatosban az Én van jelen, s tapasztalja (szorongásos szimptómák) a másik kettő harcát, amire az Én elhárítási mechanizmust vet be. A szorongást elhárító mechanizmusoknak azt a nem tudatos technikát nevezi, amikor az Én az Ösztön-én impulzusait elhárítja saját stabilitása érdekében. Freud szerint attól függ, hogy melyik elhárító mechanizmust preferálja az ember, hogy a korai érési fázisban a fejlődéséhez mely feltételek nem voltak megfelelők. S ha az elhárító mechanizmusok alkalmazása jellegzetes viselkedéssé alakul, akkor ez neurotikus személyiségstruktúrát eredményez.

A pszichoanalitikus irányzat nem írt le egy homogén elméletet a szorongásról. Nincs kidolgozva osztatlan alaptétel a szorongásos neurózis kialakulására, hanem mindig újabb és újabb modelleket fejlesztettek ki, hasonlóan a fentiekben ismertetett freudi szorongáselmülethez, ami szintén mindig valami újra cserélődött át. Popper a pszichoanalízist a nem-tudomány elborzasztó példájaként véleményezi, bár valamilyen heurisztikus értékét elismeri. Adler és Freud sok, valóban jelentős dolgot fogalmaztak meg – állítja, módszerük azonban nem a falszifikáción alapul, bár történeti szempontból majdnem minden tudományos elmélet mítoszból eredő, s egy-egy mítosz akár a tudományos elméletek anticipációját foglalhatja magába.³⁹ Wittgenstein viszonya Freudhoz ambivalens, ugyanis gyakran illeti bíráló jelzőkkel a pszichoanalízist, mégis csodálja Freud eredetiségét. Wittgenstein is – Popperhez hasonlóan – görög mítoszokhoz hasonlítja a freudi narrációt. „Freud különféle mítoszokra utal [...] nem magyarázta meg tudományosan az ősi mítoszt, hanem új mítoszt adott elő.”⁴⁰ A pszichoanalízis varázsát az adja meg, hogy egy tragikus mintához kapcsolja az ember életét, és ennek a tragikus hősnek a sors által rászabott születéskori önsorsát be kell teljesítenie. Amíg Wittgenstein a pszichoanalízist, az ember nyomorúságos élethelyzeteit a tragikus pátosz magasságába emeli, addig Thomas Mann az emberi jellem áttételén keresztül hasonló szerepet tulajdonít a mítoszoknak, s állítja, hogy Freud sorai között a mítosz támad fel újra és újra. A 20. század különböző mítoszkoncepciói, Bultmann Újszövetségértelmezése, Jonas gnosztikus mitológiája és az egzisztencialista filozófia közt vont párhuzamelméletei (heideggeri tanítványok), illetve Jung pszichológizáló mítoszelmélete is a

³⁹ Karl POPPER, *A tudomány: feltevések és cáfolatok = Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*, ford. VAJDA Mihály, LENGYEL József, SZUMMER Csaba, BÁNFAI Bea, EHMAN Bea, VITÉZY Zsófia, szerk. SZUMMER Csaba, ERŐS Ferenc, Bp., Cserépalvi, 1994, 81–91, 97.

⁴⁰ *Uo.*, 79.

világról alkotott határozott feltételezéseken alapul. A mítoszokat védelmező gondolkodók azzal az előmegértéssel dolgoztak, hogy a létnek van valamilyen ünnepélyes mélyszerkezete, amelyhez képest a tudományok igyekvő buzgalma csupán felszíni fecsegés, amin az autentikus emberi létezésnek túl kell lépnie.⁴¹ Heidegger számára is vonzóvá vált a görög létezés szimbólumaként ismert Oedipus,⁴² kinek lényegi alapvonása a leghátborzongatóbban otthontalannak lenni. Yalom szerint – „[j]elentéskereső teremtmények vagyunk, akiknek az a balszerencse jutott osztályrészünkül, hogy bele vagyunk lökve egy olyan világba, amelynek nincsen belső jelentése”⁴³ – a freudi pszichoanalízis érdekes vállalkozásnak tűnik a világ visszavarázsolására, kísérlet annak az értelmezési űrnek a betöltésére, amely a modernitás varázstalanított világában keletkezett. Freud tehát egy olyan narráció lehetőségeit teremti meg, amely az egyéni élettörténetekre korlátozza magát és az analizált életének fragmentálódott eseményeit egy élettörténet koherens egységévé szervezi.

Carl Gustav Jung személyiségmodellje

A mítosz transzcendens bölcsességét hirdető Jung, aki a mítoszokban a korai emberiség legérettebb gondolatait tartalmazó alkotásokat látja úgy vélte, hogy az ember ebben fogalmazza meg léte értelmét. „Egyházi tanítás szól az ördögről: gonosz princípium, melyet szívesen képzelnek el baklábúnak, szarvval és farokkal. Képe félig állat, félig ember, földadta istenféle, mintha egy dionüszoszi misztériumegyletből szökött volna meg, holmi bűnös-vidám pogányság még meglévő hitvallója.”⁴⁴ Találó ez a kép – írja, pontosan jellemzi a tudattalannak azt a groteszk-hátborzongató látásmódját, mellyel az emberek nem tudnak elboldogulni. A hátborzongató fogalom Jungnál is megjelenik mint a tudattalan egyik nézőpontja, ahogyan a görög Oedipustól eredően Freudnál is képbe kerül és mint Heideggernél is a szorongás kapcsán. Az Ödipusz-komplexus Jung szerint egy tünet. „Amellyel egy emberhez vagy egy dologhoz való erős ragaszkodást »házasság«-nak lehet nevezni, vagy ahogyan a primitív lélek sok mindent a szexualitás metaforájának révén fejez ki, úgy írja le a szexuális felfogás a gyermek regresszív hajlamait mint az »anyja iránti

⁴¹ SZUMMER Csaba, *A pszichoanalízis apollóni arca = Freud avagy a modernitás mítosza, (Esszék a pszichoanalitikus antropológiáról és beszédmódról)*, Bp., L'Harmattan, 2014 (Károli Könyvek), 84–85.

⁴² Laius thebaei királynak és Epicasténak fia Oedipus (régibb etymologia szerint annyi, mint „duzzadt lábú”, újabb etymológiában = „hirtelen haragú, felgerjedő”) kezdetben az állam ura és az istenek dicső fényében áll, majd később apját meggyilkolva és saját anyját véve léte el-nem-rejtetté lesz. A freudi Ödipusz-komplexus szintén innen ered.

⁴³ SZUMMER Csaba, *Freud avagy a modernitás mítosza, i. m.*, 133. Ld. még ehhez: Irvin D. YALOM, *The Gift of Therapy, An open letter to a new generation of therapist and their patients*, New York, Harper, 2002.

⁴⁴ C. G. JUNG, *Gondolatok a jóról és rosszról*, ford. BODROG Miklós, Bp., Kossuth, 1996, 15.

vérfertőző vágyát».⁴⁵ A gonosz szelleme a szorongás – állítja, az a tilalom, ami útját akarja állni a fennmaradásért küzdő életnek. S ez a szellem minden, ami visszafelé igazodik, ami anyához láncoltsággal és a tudatalattiban való feloldással és kihunyással fenyeget.⁴⁶ Jung itt egy nagyon fontos kijelentést tesz: „A heroikus ember számára a félelem kihívás és feladat, mert csak a merészség szabadíthat meg a szorongástól. S ha ilyen bátorság nincs, kicsorbul az élet értelme, s minden, ami jövő, reménytelen laposságra kárhoztatik, holmi szürkületté ködlik, amelyet már csak lidércfények világítanak meg.”⁴⁷ Tehát bátorság kell, eltökéltség ahhoz, hogy az ember szembe tudjon nézni szorongásával, illetve félelmeivel, s ha ez nem történik meg, akkor heideggeri értelemben az akárkibe beleveszve tengődik tovább a hétköznapiság módján. Jung azon a véleményen van, hogy az embernek elsősorban alapos önmegismerésre van szüksége, önnön teljességének lehető legjobb ismeretére egy önámítás nélküli életvitelben. Minden káoszban van kozmosz is, minden rendtelenségben rend, minden önkényben folyton ott a törvény, mert minden, ami hat, ellentétben alapszik. Ennek a felismeréséhez megkülönböztető emberi értelemre van szükség. Soha nem szabad elfelejteni a történelmi előzményeket – írja, az emberiség szeretne felmászni egy filozofikus vallás magasságába, de nem képes rá. Ugyanis az emberek elfelejtik, hogy az elmúlt kétezer év vallása pszichológiai beállítódás, a külső-belső alkalmazkodás valamilyen útja-módja (amely egy bizonyos kultúrformát hozott létre), s ennek okán a psziché mélyebb rétegei e korábbi irányultságot követve munkálódnak tovább.⁴⁸ Majd Hérakleitoszra hivatkozik, aki fölfedezte minden pszichológiai törvény közül a legcsodálatosabbat: az ellentétek szabályozó funkcióját (enantiondromia). Az ellentétek váltakozását úgy értelmezte, hogy egyszer minden átlendül az ellentétébe. Ezt a törvényt Jung szerint az ember csakis az önmaga és tudattalan közötti különbség ismeretével tudja elkerülni.

Az ismeretlenhez, azaz az elfojtott tartalmakhoz való eljutásban négy módszert alkalmazása vált ismertté. Az első módszer a szóasszociációs módszer, amely azon az elven működik, hogy a legfőbb komplexusok keresését a szóasszociációs kísérlet alapján találják meg. A második módszer a tünetelemzés, amit Freud alakított ki – olvasható Jung *A személyiség fejlődése* című írásában, ahol a pácienssel olyan emlékeket idéztetnek fel, amelyek bizonyos betegségi tünetek alapját képezik (Freud e módszer alapján alapozta meg a korai traumaelméletét).⁴⁹ A harmadik módszer az anamnézis-elemzés, ami a neurózis időbeli fejlődésének rekonstrukciójából áll. Az így

⁴⁵ C. G. JUNG, *Az analitikus pszichológia és a nevelés = A személyiség fejlődése*, ford. TURÓCZI Attila, Bp., Scolar, 2008, 75.

⁴⁶ *Uo.*, 54–55.

⁴⁷ *Uo.*, 55.

⁴⁸ JUNG, *Gondolatok a jóról és rosszról, i. m.*, 119.

⁴⁹ JUNG, *A személyiség fejlődése, i. m.*, 91–102.

kapott anyag egy többé-kevésbé összefüggő dolgokból álló sorozat lesz, amelyet a páciens elmesél az orvosnak, amennyire fel tudja őket idézni. Ez az eljárás is terápiás értékkel bír, mivel lehetővé teszi a páciens számára, hogy megértse neurózisának főbb összetevőit és ezzel esetleg beállítódásának lényeges megváltoztatásához segíti. A negyedik módszer a tudattalan elemzése, azaz a freudi pszichoanalízis. Ez a módszer csak akkor alkalmazható, ha már minden tudatos tartalmat megmagyaráztak, megismerték a páciensnél.

Jung szándéka az volt, hogy a lehető legjobban megérthessék az emberek az életet úgy, ahogyan az emberi lélekben megmutatkozik. Ezzel annak a nézetnek adott hangot, hogy az emberi lény legfőbb célja és legfőbb óhaja annak a teljességnek a kibontakoztatása, amit személyiségnek neveznek. A személyiséget, mint az ember teljességének kifejeződését Jung a felnőtt ember ideáljaként írta le, amelynek tudatos megvalósítása az élet delén túl az emberi fejlődés végcélja. A pszichikai valóság egészének körbejárását kísérelte meg, az egészség-betegség kapcsolatáról, valamint az egészségmegőrzésről írt munkái erről ismereteseek. Jung számára a tudattalanban lévő szorongások feloldása volt a legfontosabb feladat, mert ezzel óriási energiákat szabadíthat fel az emberben, így az önmagává válás folyamata gyorsabb és intenzívebb lesz. Érdemes megemlíteni, hogy Jung szerint a szorongás csak akkor lép fel, amikor az emberi lélek nem képes alkalmazkodni az élet egzisztenciális igényeihez, s ez az alkalmazkodási probléma akkor jelentkezik, amikor a fejlődési szakaszokon való túllépést nem oldja meg az ember teljességében. A szorongásnak itt belső, tudattalanból jövő fenyegetései jönnek felszínre. Ezek az elképzelések legtöbb esetben a jövőben bekövetkező élethelyzetekre vetítődnek ki, így a szorongás külső okhoz fog kapcsolódni, ezáltal elveszíti eredeti okát. „Megtudtuk, honnan ered a neurózis, előástuk a legkorábbi élményeket, kirántottuk a legutolsó gyökereket, és azt is tudjuk, hogy az áttétel semmi egyéb nem volt, mint a gyermekkor boldogsága iránti vágyteljesítő fantázia, illetve visszabújás a családregénybe.”⁵⁰ Személyiségmodellje a freudi pszichoanalízisre épül, de azt még továbbfejlesztve újabb fogalmakkal gazdagította a lélektant. Az Én-t komplexusként értelmezi, azaz az ellentétekből eredő, feloldhatatlan feszültséget érti, ahol az Én a világ és a személyiség határán elhelyezkedő ütközőpont található változó feszültséggel. A tudattalant két részre bontja: személyes és kollektív területre. A személyes tudattalant az elfojtott érzések és gondolatok alkotják, melynek mélyén fontos személyiségaspektusok rejlenek, mint pl. anima, animus, mély Én, persona, árnyék. A jungi lélektan a kollektív tudattalan tartalmának nevezi az archetípusokat, amelyekben megtalálható az emberi lélek dichotómiája és az arra épülő kétarcúsága (ellentétpárokra hasítotttsága). Az anima, illetve animus

⁵⁰ C. G. JUNG, *A pszichoterápia gyakorlata*, ford. SZALAI István, Bp., Scolar, 2002, 75.

archetípus olyan alapstruktúra, amely a feminin, illetve a maszkulin minőség szerkezetét foglalja magába. Ez a szerkezet az adott biológiai nemhez köthető. A feminin archetípus a férfi tudattalanjában az anima, a maszkulin archetípus a nőben az animus nevet viseli. Amikor egy férfi szenvedélyes vonzalmat érez egy nő iránt, akkor saját animáját, tudattalan feminin minőségét látja a nőben megtestesülni, így sokkal szebbnek látja a nőt minden más nőnél, sőt annál is szebbnek, mint amilyen a nő valójában. Az archetípus szimbólumokkal manifesztálódik, amik az ember lelki élményvilágának sűrítményei. Ezek a sűrítmények ősképek formájában az évszázadok alatt felhalmozódtak, s a tudatos és tudattalan közötti híd szerepét töltik be.

A jungi filozófia⁵¹ egyik alapelve, hogy az emberi személyiség fejlődő, mozgásban lévő saját magát szabályzó rendszer, amely a tudattalan állapot és a tudatosság viszonylagos egyensúlyára törekszik. Ha bármelyik terület egyoldalúvá kezd válni, a psziché azonnal korrigálni igyekszik felhasználva pl. a destruktív megoldásokat is (neurózis, szomatikus betegségek). A jungi terápia célja tehát azt a fejlődést foglalja magába, ami lényegében a szimbólumok⁵² segítségével valósul meg. Ez az archetípus tetten érhető az emberi pszichében, a gyermek tudatalattijában, illetve fantáziájában is. A személyes tudattalan az egyéni életút eseményeit őrzi, a kollektív pedig az a terület a személyiségen belül, amely közös az emberiséggel. (Pl. a művészi alkotások megérintik az embereket, mert gyökerük, alaptörténetük az emberiség múltjából ered. Ilyenek a mesék, mítoszok, irodalmi művek stb. Az ősi történetek hatással vannak az emberekre, mély, belső, archaikus hurokat szólaltatnak meg a lelkükben.) A kollektív tudattalan tartalmi megjelenhetnek negatív érzések, félelmek, szorongások által keltett ősképekben (szörnyek, boszorkányok a mesékben), de megjelenhetnek pozitív vágyként is (tündérek, csodaerővel bíró állatok). Jung szerint a kollektív tudattalan kiapadhatatlan kincsesbánya, ahonnan az emberiség belső képeit és ösztönzéseit meríti, s amelyet aztán a legkülönbözőképpen tolmácsol, lehet akár veszedelmes és káros is,⁵³ hiszen egy beteg ember fantáziája túltengő és nagyon fejlett. A

⁵¹ Jung spirituális, valamint filozófiai érdeklődéssel is rendelkezett. Mint ismeretes, doktori disszertációját az okkult jelenségek pszichológiájából szerezte, valamint a '20-as évek elejétől ősi vallások és kultúrák nyomait kutatta Afrikában, Indiában, Ceylon szigetén stb. Érdeklődése sokrétűnek bizonyult, pl. Kant főművét *A tiszta ész kritikáját* is olvasta, sőt jelentősnek vélem megemlíteni ehhez a tárgykörhöz kapcsolódóan *A személyiség fejlődése* című kötetét, melyben a személyiség (az ember teljességének kifejeződése) fő céljának az emberi fejlődést látta.

⁵² A szimbólumok JUNG, *Symbolik des Geistes*, IV. fejezetében található, illetve a jungi alkímista szövegben is megjelennek. Ld. C. G. JUNG, *Symbolik des Geistes*, Zürich, Rascher, 1948, 361–373. Ld. még ehhez: C. G. JUNG, *Az alkímista elképzelésekről*, ford. BÀN Zoltán András, szerk. KIS KÓS Antal, Bp., Scolar, 2014 (C. G. Jung Összegyűjtött Munkái 13), 101–115.

⁵³ C. G. JUNG, *A kollektív tudattalan archetípusai = Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*, ford. NAGY Péter, Bp., Európa, 1990, 59–61.

kollektív tudattalan tartalmait tehát az archetípusokban őrzött anima (férfiban lévő női minőség) és animus (nőben lévő férfi minőség),⁵⁴ de megjelenhet a persona vagy az árnyékszemélyiség alakjában is. A persona szerepszemélyiséget jelent, minden ember egoja kialakít egy olyan személyiségrészt, amivel érintkezik a többiekkel. Az árnyék egy autonóm részszemélyiség, a személyiség alsóbbrendű része, a personával ellentétes, a tartalmak gyűjtőhelye. Az árnyék megjelenhet álomban, például: a társadalmilag magasra emelkedett emberek álmaiban ellentétes tartalmak: koldus, szegény. Az álomban való megjelenéskor az árnyék azonos nemű az álmodóval. A persona és az árnyék védőpajzsfunkciót töltenek be az Én köré szerveződve, kiszűrrik a külvilágból és az ember belső világából érkező impulzusokat. Az Én, az ego veleszületett tendenciával rendelkezik, azaz védőfalat emel a külső és belső inváziók ellen. A külvilágból érkező impulzusok szűrője a persona, a belsőből érkezőket az árnyék észleli. Az árnyék lehet projekció (saját elfogadhatatlan Én-részeinket kivetítjük másokra) is.

A szimbólum a tudatos és tudattalan közötti híd szerepét tölti be, a szimbólumok hatása az évszázadok során nem csökkent, hanem új és új érzelmekkel töltődött fel. A Selbst⁵⁵ a személyiség központi archetípusa, mély Én-nek vagy a személyiségközpontnak fordítják. Ez a személyiség központjának és totalitásának kifejezője. Az anima és az animus az ellentétes nem belső tudattalan képviselője. Ez teszi lehetővé, hogy megtalálja az ember a párját. Ha az egyén megtalálja azt az embert aki, az animáját/animusát képezi, szerelmes lesz belé. Jung számára a személyiség legfontosabb feladata az egyénivé válás, ami a szorongás legyőzésének legjobb eszköze. Hiszen így az ember azzá tud válni, aki különbözik az átlagtól, s a folyamat végén az individuum a teljes Én, aki nem hagyja, hogy a komplexusok eltérítsék önmagától. Ezt nevezi a Selbst archetípusának.⁵⁶ A tudattalan erőit le kell győznie magában az embernek és a felszabadult energiák hozzásegítik a szorongások leküzdéséhez. Jung az egész életen át tartó fejlődést nevezte individuációnak, s úgy vélte, a fejlődés és az életút lényegében egy paradoxont foglal magába: vissza a kezdetekhez, az eredethez. Ez az út, ami az egységből

⁵⁴ „Az animának és az animusnak az az ábrázolása, amire itt módomban nyílik, szükségképpen hézagos. Még inkább kiélezném ezt a hiányosságot, ha úgy írnám le őket, hogy az anima nem egyéb, mint a nő ösképe, és lényegében irracionális érzésekből áll, az animus pedig nem egyéb, mint a férfié, és véleményekből áll. Mind a két típus rendkívül problematikus, mert archaikus mintái azoknak a pszichikai jelenségeknek, amelyeket ősidóktól fogva léleknek neveztek, és ők hozzák létre azt az emberi szükségletet is, hogy egyáltalán lelkekről vagy démonokról beszéljünk.” C. G. JUNG, *Szellem és élet*, ford. S. NYÍRÓ József, Bp., Kossuth, 1999, 24–25. Ld. még ehhez: JUNG, *Gondolatok a jóról és rosszról*, i. m., 91.

⁵⁵ A Selbst a legbelsőbb önmagunk, rendeltetészerű lényünk felsőbbrendű magja, központi archetípus, azaz hatalmas erejű öskép. JUNG, *Gondolatok a jóról és rosszról*, i. m., 21.

⁵⁶ C. G. JUNG, *Alapfogalmaink lexikona*, ford. BODROG Miklós, Bp., Kossuth, 1997, 136.

indul egy kört ír le, mert integrációkon keresztül visszatér az egységhez. E körforgás közben minőségi változásra, alkotó fejlődésre nyílik lehetőség, melynek kulturálisan átörökítő hatása van, meghaladva ezzel az egyéni élet uroborosát.

A klinikai értelemben vett szorongásfogalom eredete tehát több szempontból is vizsgálható. Freud és Adler egyazon ösztön folyamatos tevékenységét feltételezik, ahol olykor a szexualitás, máskor az önérvényesítés kerül túlsúlyba. Jung ettől eltérően úgy véli, hogy az emberi létet nem merev rendszernek, hanem mozgó és folyamatos történésnek kellene tekinteni, amit különböző ösztönök befolyásolnak. Jung célja többek között az is, hogy a lehető legjobban érthető legyen az élet úgy, ahogyan az emberi lélekben megmutatkozik. Lélektana azt vizsgálja, hogy az ember megtalálja tévelygéséből az életbe visszavezető utat. Úgy véli, a szorongás a személyiség fejlődésének zavara, ezért szükséges a személyiség és a belső hang problematikáját tárgyalni. A napvilágra kerülő tartalmak megfelelnek a belső hangnak és sorszerű rendeltetésre utalnak, amelyet ha a tudat magába fogad, a személyiség fejlődését indíthatja el. „Bensőnk hangja a teljesebb élet hangja, egy tágabb, átfogóbb tudat hangja. Ezért esik egybe mitológiai értelemben a hős születése vagy a szimbolikus újjászületés a napkeltével, mivel a személyiség kialakulása ugyanazt jelenti, mint a tudat gyarapodása.”⁵⁷ Jung azon a véleményen van, hogy a belső hang jellege Luciferi, ami az embert végső erkölcsi döntések elé állítja.

Irodalom

Berényi Gábor (2003): Gátlás, tünet, szorongás = Sigmund FREUD, Válogatás az életműből, ford. BART István, BERÉNYI Gábor, ERŐS Ferenc, F. OZORAI Gizella, FERENCZI Sándor, szerk. ERŐS Ferenc, Bp., Európa.

Boros János (2018): Immanuel Kant, Bp., MTA BTK.

Bókay Antal (2006): Freud és a személyiség relativitás-elmélete, Lettre, 62 (oldalszám!).

Düe, Michael (1986): *Ontologie und Psychoanalyse: Metapsychologische Untersuchung über den Begriff der Angst in den Schriften Sigmund Freuds und Martin Heideggers*, Bodenheim, Hain bei Athenäum.

Elischer Gyula (1902): Irodalom-szemle, Orvosi Hetilap, A hazai és külföldi gyógyászat és kórbuvarlat közlönye, 46, (oldalszám!).

Freud, Sigmund (1994): Bevezetés a pszichoanalízisbe, ford. HERMANN Imre, szerk. VARGA Éva, Bp., Gondolat-Talentum.

⁵⁷ JUNG, *A személyiség fejlődése, i. m.*, 171.

- Freud, Sigmund (1991): A halálösztön és életösztönök, ford. KOVÁCS Vilma, Bp., Múzsák.
- Freud, Sigmund (1960): Einige Bemerkungen über den Begriff des Unbewußten in der Psychoanalyse = Werke aus den Jahren 1909–1913, Frankfurt am Main, S. Fischer, (Gesammelte Werke, 8).
- Freud, Sigmund (1926): Hemmung, Symptom und Angst, Frankfurt/M., Fischer, (Studienausgabe, 6).
- Fromm, Erich (2002): Menekülés a szabadság elől, ford. BÍRÓ Dávid, Bp., Napvilág, (Társtudomány), 13.
- Heidegger, Martin (1989): Lét és idő, ford. VAJDA Mihály, ANGYALOSI Gergely, BACSÓ Béla, KARDOS András, OROSZ István, Bp., Gondolat.
- Joós Ernő (1980): Isten és a lét, Vigilia, 45 (oldalszám!)
- Jung, Carl G. (2008): Az analitikus pszichológia és a nevelés = A személyiség fejlődése, ford. TURÓCZI Attila, Bp., Scolar.
- Jung, Carl G. (1996): Gondolatok a jóról és rosszról, ford. BODROG Miklós, Bp., Kossuth Kiadó.
- Jung, Carl G. (2002): A pszichoterápia gyakorlata, ford. SZALAI István, Bp., Scolar.
- Jung, Carl G., Az alkímista elképzelésekről, ford. BÁN Zoltán András, szerk. KIS KÓS Antal, Bp., Scolar, 2014 (C. G. Jung Összegyűjtött Munkái 13).
- Jung, Carl G. (1990): A kollektív tudattalan archetípusai = Bevezetés a tudattalan pszichológiájába, ford. NAGY Péter, Bp., Európa.
- Jung, Carl G. (1999): Szellem és élet, ford. S. NYÍRÓ József, Bp., Kossuth Kiadó.
- Jung, Carl G. (1997): Alapfogalmaink lexikona, ford. BODROG Miklós, Bp., Kossuth Kiadó.
- Jung, Carl G. (1948): Symbolik des Geistes, Zürich, Rascher.
- Kant, Immanuel (1974): A vallás a pusztaság határain belül és más írások, ford. VIDRÁNYI Katalin, Gondolat.
- Kowalewski, Arnold (2000): Königsberger Kantiana = Immanuel Kant, Works, szerk. Sabina Laetitia KOWALEWSKI, Werner STARK, Hamburg, Meiner.
- Pavlov, Ivan P. (1978): Az állatok és az ember magasabb idegműködésének általános típusai = Típustanok és személyiségvonások, ford. Czizler István, Faragó Klára, Freisinger Ferenc, Kulcsár Zsuzsa, László János, Téri Sarolta, Vándor Ferenc, Várkonyi Zsuzsa, szerk. Halász László, László János, Marton L. Magda, Bp., Gondolat.
- Pavlov, Ivan P. (1953): I. P. Pavlov válogatott művei, ford. FREISINGER Ferenc, szerk. LISSÁK Kálmán, Bp., Akadémiai Kiadó.

- Popper, Karl (1994): A tudomány: feltevések és cáfolatok = Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről, ford. VAJDA Mihály, LENGYEL József, SZUMMER Csaba, BÁNFAI Bea, EHMAN Bea, VITÉZY Zsófia, szerk. SZUMMER Csaba, ERŐS Ferenc, Bp., Cserépalvi.
- Rank, Otto (2017): A születés traumája, ford. FRIGYES Júlia, Bp., Oriold és Társai.
- Szummer Csaba (2014): A pszichoanalízis apollóni arca = Freud avagy a modernitás mítosza, (Esszék a pszichoanalitikus antropológiáról és beszédmódról), Bp., L'Harmattan.
- Tengelyi László (1991): Felelősség-etikai és fundamentálonológiai bűnértelmezés = Utak és tévutak, Előadások Heideggerről, Bp., Atlantisz Kiadó.
- Yalom, Irvin D. (2002): The Gift of Therapy, An open letter to a new generation of therapist and their patients, New York, Harper.

Mentalizációs képességek fejlődése és összefüggése a nyelvi fejlődés zavaaraival

Bevezetés

Több mint negyven évvel azután, hogy Premack és Woodruff (1978) a tudatelmélet fogalmát felvette, számos kutatás részletes eredménnyel társult a társas működés szempontjából jelentős pszichés tényező megismeréséhez, és kitérítette a mentalizáció definícióját (Baron-Cohen, 2001). A forradalmi felismerés, hogy önmagunknak és másoknak mentális állapotot tulajdonítunk, hozzájárult annak megértéséhez, miként válik előre jelezhetővé a másik személy viselkedése és kooperációs mintázata, továbbá milyen módon irányítja és értelmezi az egyén magatartását, támogatja a kommunikációt, illetve szabályozza az interakció kezdeményezését és fenntartását (Kiss, 2005). Más szóval értelmet nyert az a pszichikus jelenség, hogy a társas interakció döntően attól függ, hogy képesek vagyunk-e mások viselkedését megérteni és meggyőződéseiket képviselni (Kovács, Téglás, Endress, 2010).

A tudatelmélet kutatása nagyon gyorsan a hamis vélekedés helyzetének felismerésével bővült (Baron-Cohen, Leslie, Frith, 1985) lakmusz teszté vált a gyermekek mentalizációs képességének elemzésében. Ennek a működőképesség, de életkori övezet tekintve szűk keresztmetszetet felölelő kutatásnak eredményeképpen további mélyebb vizsgálati kérdések merültek fel, és körvonalazódott, hogy a mentalizációs képesség fejlődési útvonala végigkíséri a személyiség változásainak fontosabb állomásait a csecsemőkortól kezdődően egészen a végleges felnőttkori mintázatig.

Mára már egyértelmű tényként kezelik, hogy a csecsemők nagyon aktív szociális partnerek, másokkal folyamatos interakcióba lépnek, vagy interakcióba emelnek. Ebből nyilvánvalóan adódott, hogy a korai időszakot a legtöbb kutatás a mentalizációs képesség előfutárának tekintette és a kutatások körét kiterjesztették a szándékmegértés irányába. Az intencionalitás terén a csecsemőkori fejlődés három jól elkülöníthető fázison keresztül halad, mint az élő cselekvés megértése, majd a célok követésére való képesség, és végül a szándékos és véletlen cselekvés megértése. Így egyértelmű bizonyítékot találtak arra, hogy a hathónapos kortól a csecsemők az emberi cselekvéseket célvezéreltnek tekintik (Woodward, 1998), 10 hónaposan képesek követni a cselekvés célját (Phillips, Baron-Cohen Rutter, 1992), továbbá 14-18 hónap között alkalmasak arra, hogy különbséget tegyenek a szándékos és a véletlenszerű cselekvések között (Olineck, Poulin- Dubois, 2005), illetve képessé válnak a racionális utánzásra (Tomasello, Haberl, 2003). Mindent

egybevetve meggyőző adatok állnak rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy az első életév körül megközelítően értik mások szándékos cselekvéseit és tanulási helyzetekben felhasználják ezt a képességüket (Tomasello, Carpenter, Call, Behne, Moll, 2007).

Jelentős fejlődés egyéves kor után érzékelhető, ugyanis 18 hónapos korig alkalmassá válnak arra, hogy felismerjék a felnőtt cselekvéses helyzetek valóságos tartalmát (Gergely, Bekkering, Király, 2002). Ezt a folyamatot támogatja, hogy a szándék megértésében egyre többet támaszkodnak az osztrénív jegyekre (Király, Csibra, Gergely, 2004), mint a szemkontaktus, vagy a tekintet irányának követésére. Ez a fejlődéses jelenség alapjaiban változtatja meg a tanulás folyamatát is (Csibra, Gergely, 2009).

Kétéves kor felé haladva jelentős mérőföldkönek számít a mintha-játék megjelenése és az éntudat kialakulása. Ebben a pretudatelméleti szakaszban fontos fejlődési elem, hogy a kitartóak a mintha-játék elköteleződésében és észlelhetővé válik számukra, hogy másoktól elkülönülő vágyaik lehetnek és egyéni célokkal rendelkeznek (Westby, Robinson, 2014). További támogatást nyújt hároméves kortól az interperszonális és az intraperszonális kognitív képességek fejlődése. Ez előbbi képességek hozzájárulnak ahhoz, hogy ráérezzenek arra, hogy az emberek viselkedését vágyak, vélekedések irányítják, különböző emberek eltérő dolgokat láthatnak, implicit tudatelmélettel rendelkeznek (Clements, Perner, 1994). Az intraperszonális kognitív terület érése pedig a szókincs gyarapodásával és az emlékezeti funkciók fejlődésével segítik a mentalizációs képességek fejlődését (Westby, Robinson, 2014).

Mindezek hozzájárulnak ahhoz a jelentős fejlődési állomás megjelenéséhez, hogy képesek lesznek 4 éves korban megérteni, hogy egy másik személynek eltérő gondolatai lehetnek, és megoldják a hamis vélekedés tesztet (Brüne, Brüne-Cohrs, 2006). Más szóval a korábbi implicit állapot explicit tudatelméletre vált (Clements, Perner, 1994). A fejlődési útvonal finomodásával (6-11 éves korig) a beágyazott mentális állapotok megértésén (valaki gondolata egy másik személy gondolatáról) keresztül a metafora, irónia, vicc/hazugság elkülönülésén át a faux pas (másokban keletkezett rossz érzés egy kellemetlen elszólás miatt) értelmezésig halad (Baron-Cohen, 2001, Kiss, 2005, Brüne. Brüne-Cohrs, 2006).

A mentálisállapot-tulajdonítás fejlődésében számos kognitív funkció tipikus változása is szerepet játszik, ami képes magyarázni az egyéni különbségek mintázatát. Azok a gyerekek, akik jól értelmezik mások mentális állapotát, sikeresebbek a formális oktatás követelményeinek megfelelésében, jobb akadémiai tudással rendelkeznek (Blair, Razza, 2007, Lecce, Caputi et al., 2014) széles metakognitív tudással rendelkeznek (Lecce Bianco et al, 2014) és szociálisan sikeresebbek (Imuta, Henry, Slaughter, Selcuk, Ruffman, 2016). Ebben a tekintetben kitüntetett szerepe többek között a figyelmi

(Charman, et al., 2000), a végrehajtó funkcióknak (Fahie, Symons, 2003) az emlékezeti (Perner, 2000) és nyelvi kompetenciának van. A figyelmi funkciók szerepét többek között neuropszichológiai vizsgálatok (Young, Dodell-Feder, Saxe, 2010) regionális agyi aktivitásokkal (jobb oldali temporo-parietális junció aktivitás fMRI vizsgálat) igazolták, és az atipikus összetevők (ADHD) esetében egyértelmű korrelációt találtak (Maoz, et al., 2014). További jelentős tudományos eredmény, hogy a közelmúltban folytatott kísérletek szerint a kognitívkompetencia-tréning gyakorlatai eredményes változást okoznak a tudatelméleti képességben, miközben plaszticitás váltható ki a mentális működés más területein (Trautwein, Kanske, Böckler, Singer, 2020).

A végrehajtó funkciók leggyakrabban vizsgált életkori övezete az óvodáskorú gyermekek csoportját érinti. A végrehajtó funkció egy gyűjtőfogalom, amely a kognitív funkciók ellenőrzésének, irányításának, monitorizálásának magasabb rendű folyamatait tartalmazza. Habár a végrehajtó funkciók mérsékelt összefüggést mutatnak a mentálisállapot-tulajdonítás fejlődésével (Devine, Hughes, 2014), szerepük mégsem elhanyagolható. Éppen ezért érdemes olyan eredményeket figyelembe venni, amelyek kitekintést nyújtanak a hosszútávú fejlődési mintázatok változásaira. Ebből a megfontolásból érdekes adatként szolgál, hogy egy iskoláskorú gyermekek longitudinális vizsgálata aszimmetrikus kapcsolati fejlődésre utal, amiben jelentős szerepet játszik a memória és a gátló folyamatok alakulása (Lecce, Bianco, Devine, Hughes, 2017).

Mindemellett a memória is jelentős szerepet játszik a mentalizációs helyzetekben, ugyanis megtévesztéskor emlékezni kell arra, hogy kinek milyen információt adott át, kitől milyen információt kapott az adott személy. A tudományos tapasztalatok egyértelműen arra utalnak, hogy a két kognitív képesség között pozitív korreláció áll fenn (El Haj, Antoine, Nandrino, 2017), és a memória stratégiák támogatják a sikeres mentalizációs helyzeteket felnőttkorban (Glynatsi, Knight, 2020). A memória egy összetett kognitív (pl. idői tárolás, tárolási módok) képesség, amely különböző szenzitív fejlődési periodusokat jár be. Egy közelmúltban megjelent tanulmány (Xiao, Geng, Riggins, Chen, Redcay, 2019) 4 és 8 éves kor közötti gyermekek neurális korrelációit vizsgálta. A vizsgálat módszerei közé bevont verbális munkamemória teszt egyértelmű kapcsolatot igazolt, amely egybecsengett más korábbi eredményekkel (Arslan, Hohenberger, Verbrugge, 2017).

Atipikus nyelvi fejlődés és a tudatelmélet kapcsolata

A tudatállapot képességére vonatkozó szakirodalmak nagy hatással voltak mind a fejlődéslélektan, mind a pszichopatológia kutatási területére. Különösen az óvodai és korai iskolai évek magasságában járó gyermekek körében végzett kutatások következetesen igazolni tudták fontosságát a tipikus szociális fejlődés (Hughes, Leekam, 2004), az eltérő fejlődés, mint az

elutasítás (Devine, Hughes, 2012), a közvetett agresszió (Renouf et al., 2010) és a proszociális viselkedés (Caputi, Lecce, Pagnin, Banerjee, 2010) tekintetében. Továbbá számos kutatás egyértelmű kapcsolatot talált a tudatelmélet sikerességével, a szociális tapasztalatokkal és a nyelvi tényezőkkel (Turnbull, Carpendale, 1999, Garfield, Peterson, Perry, 2002, Keysers, Gazzola, 2007). Alapvetően azonban már több évtizeddel ezelőtt igazolni tudták, hogy a verbális és nonverbális képességekkel együttjárás igazolható (Hughes, 1998).

A nyelvi kompetencia túlmutat a gondolkodás és a beszéd jelenségek körén, a szociális viselkedés egyik csatornája. A gyermek fejlődésének kezdetétől saját tevékenysége egy társas viselkedési rendszerben nyer értelmet és meghatározott cél felé irányulva a környezetének prizmáján keresztül törik meg. A tárgytól a gyermekig és a gyermektől a tárgyig vezető út csakis egy másik személyen keresztül halad. Ez az összetett struktúra egy olyan fejlődési folyamat eredménye, amely mélyen gyökerezik az egyén és társas környezet közötti kapcsolatban, melynek egyik közvetítő tényezője a nyelv (Vygotsky, 1978).

A tudatelmélet így egy olyan keretrendszerbe tartozik, amelyben a nyelvi és szociális tapasztalatok állnak és a nyelv elsajátításával a gyermek számára a növekvő társas helyzeteknek a megértését eredményezi (Garfield, et al., 2001). Mindent egybevetve érthető, hogy az utóbbi évek során miért került különösen nagy fókuszba a nyelvi kompetenciák és a tudatelmélet fejlődésének kapcsolata. Azonban azt fontos megemlíteni, hogy a tudatelmélet és a nyelv kapcsolata kétirányúnak tűnik. Egyrészt egyes tanulmányok azt jelzik, hogy a nyelvi késés az autizmus spektrumzavarokkal (ASD) élő gyermekek nehézségeinek tudható be (Baron-Cohen, Baldwin, Crowson, 1997, Tager-Flusberg, Paul, Lord, 2005), másrészt a jelen tanulmány hatóköréhez kapcsolódóan az atipikus nyelvi képességek is befolyásolhatják a mentalizáció fejlődését. Ezt a tényt látszik igazolni, hogy a halló szülők siket gyermekeinek késleltetett hozzáférése a jelnyelvhez olyan mentalizációs késést idézhet elő, amely a siket szülők és siket gyermekek között nem áll fenn (Schick, De Villiers, De Villiers, Hoffmeister, 2007). Habár több szerző is kétirányú kapcsolatba állítja a tudatelmélet és a nyelvi fejlődést, azonban úgy tűnik, hogy a nyelv erősebb hatással van tudatelméletre, mintsem fordítva (Tager-Flusberg, Joseph, 2005, Milligan, Astington, Dack, 2007).

Mindent együttvéve valójában a nyelv szükséges ahhoz, hogy megértsük a mentalizációs helyzetben küldött kommunikációs üzeneteket, így a tudatállapot megértésében a nyelvfejlődési zavarokat korlátoknak tekinthetjük. Ezért feltételezhető, hogy a speciális nyelvi zavarral (SNyZ) élő gyermekek a hétköznapi szituációban előforduló tudatállapot-tulajdonítás során, amely verbális helyzettel párosul (pl. szociális közlések, teszthelyzet ect.), kudarcot vallhatnak. Azonban nehéz megállapítani, hogy ez az alacsony nyelvi szintjük

(nyelvi forma megértésének nehézsége), vagy önmagában a mentalizációs képesség fejlődésének késése miatt van-e. Ezt a feltételezést illusztrálja Miller (2004) kutatása, amelyben verbális és egyszerű verbális követelményeket támasztó tudatállapot feladatokat használtak tipikusan fejlődő és SZNyZ gyerekek vizsgálatában. A SZNyZ gyerekek alulteljesítettek a tipikusan fejlődőkhöz képest, kivéve akkor, ha a nyelvi helyzet egyszerű követelményű volt. Ez a kutatás rávilágít arra, hogy önmagában a verbális feladat téves következtetéshez vezethet a tudatállapot fejlődésnek megítélésében és felhívja a figyelmet annak fontosságára, hogy a mentális állapot tulajdonítás helyzetében a nonverbális, vagy egyszerű nyelvi helyzetek alkalmazása megfontolandó. Meg kell jegyezni, hogy még ha kevés is, de nem-verbális TOM feladatok azonban már léteznek, mint például a képsorrendező feladat (Baron-Cohen, Leslie, Frith, 1986), illetve a non-verbális tudatelméleti feladat (Colle, Baron-Cohen, Hill, 2007, Forgeot d'Arc, Ramus, 2011). Azonban a mai napig nem áll rendelkezésre nonverbális, vagy alacsony verbális tudatelméleti skála.

A kutatás kérdései

Kérdés: Eltér-e speciális nyelvi zavarral élő gyermekek tudatállapot-fejlődése a tipikusan fejlődő csoporttól, és ha igen, mennyiben?

A közelmúlt során számos nemzetközi kutatás elemezte speciális nyelvi zavarral küzdő gyermekek tudatelméleti fejlődését (Vissers, Koolen, 2016, Baraka, El-Dessouky, et al., 2019, Bulgarelli, Testa, Molina, 2022). Ezek a vizsgálatok egyértelmű adatokkal szolgálnak arra vonatkozóan, hogy az SNyZ-vel élő gyermekek számos szociális és érzelmi problémával rendelkeznek, amely összefüggésbe hozható a tudatelmélet és a nyelvi kompetenciák atipikus fejlődésével. Tudomásunk szerint a területek fejlődéses korrelációit hazai mintán történő elemzése még kevésbé reprezentált. Így a jelen vizsgálat során arra voltunk kíváncsiak, hogy van-e különbség normál és atipikus nyelvi kompetenciával élő gyermekek mentalizációs sikeressége között. Az életkori övezet választásában jelentős szerepet játszott, hogy a nyelvi fejlődés egyes aspektusai, mint a szókincs, a mondathasználat és a beszédértés, tudomásunk szerint számottevő változáson mennek keresztül ahhoz, hogy a hatás megnyilvánuljon.

Kérdés: A vizsgált mintában van-e hatása az atipikus nyelvi jegyeknek a mentalizációs helyzet sikertelen megoldásában?

Amennyiben az elemzett mintákban hangsúlyos különbségeket találunk, akkor feltételezhetjük, hogy ennek kiváltó okozója az eltérő nyelvi kompetenciában keresendő. Ezért összefüggést keresünk a SNyZ-vel élő gyermekek

csoportjában a beszédállapot és mentalizációs helyzet megoldásának teljesítménye között. Amennyiben a KOFA-3 adattár értékei és a Sally Anne teszt sikeres megoldásai korrelálnak egymással, akkor feltételezhető, hogy az atipikus nyelvi fejlődési hatások befolyással vannak a másik tudatállapotának megértésében. Más szóval arra voltunk kíváncsiak, hogy az eltérő nyelvi fejlődés mérőszámai milyen mértékben jósolják meg a mentalizációs képesség fejlődését.

Módszer

Mérőeszközök

A kutatási gyakorlat szerint a tudatelmélet vizsgálatára többféle eljárást használnak. A leggyakrabban használt teszt helyzetek közé tartozik a Perner, és munkatársai (1987) által kidolgozott Smarties teszt eljárás, illetve a Wimmer és Perner (1983) Sally Anne paradigma. A vizsgálatunkban ez utóbbi tesztet alkalmaztuk (1. ábra).

A vizsgálati helyzetben, amely a Hamis vélekedés teszt „váratlan áthelyezés” helyzetébe ágyazott, a teszthelyzetbe bevont gyermek ítéletet alkot egy szereplő mentális állapotáról. A szituációs elrendezés szerint a gyermek megfigyeli, hogy „Sally” az egyik szereplő egy labdát egy kosárba tesz, majd elhagyja a helyszínt. Ezt követően a helyszínre megérkező másik szereplő „Anne” áthelyezi a labdát a ládába, elrejtve Sally elől. Amikor Sally visszatér a helyszínre, hamisan hiszi, hogy a labda a kosárban van. A tesztfeladat teljesítéséhez a gyermeknek meg kell határoznia azt a helyet, ahol szerinte Sally először keresni fogja a labdát. Ennél fogva a gyermeknek képviselnie kell Sally hitét, amely jelen esetben ellentétes a saját tudásával.

1. ábra

Sally és Anne teszt során alkalmazott eszközök

A megkésett beszédfejlődés állapotát a MacArthur-Bates Kommunikatív Fejlődési Adattár (KOFA-3) hároméves kor körüli (24-48 hónap) magyar mintára adaptált (Kas, Lőrík, Bertalan, 2017) eljárásával vizsgáltuk logopédusok bevonásával. A KOFA-3 alkalmas nyelvi fejlődési zavarokat mutató gyermekek szókincsének felmérésére, nyelvtani fejlettség és kommunikációs szokások elemzésére. Az eljárás rövid, fókuszált, felépítése szerint többek között tartalmazza a szókincsre (Szókincs szekció), a mondatalkotásra (Mondat szekció) és a nyelvhasználatra (Nyelvhasználat szekció) jellemző fejlődési vonásokat. Továbbá Példamondatok és Kis hibák szekció szűrésén keresztül kiegészítő információk nyerhetők, amelyek nem kerülnek számszerű értékelésre, csupán ellenőrzés céljából összevetésre kerülhetnek a korábbi szekció adataival (Kas et al., 2017). A szülő által kitöltött adattár értékei a szakember pontozása és a standard eredmények alapján kerülnek elbírálásra. A vizsgálatunkba a Szókincs-, Mondat-, Nyelvhasználat szekció értékeit használtuk a normál tartományhoz viszonyítva.

Minta

A vizsgálatba a szekszárdi Városi Nevelési Tanácsadó és Egységes Pedagógiai Szakszolgálat logopédusai szerint válogatott megkésett beszédfejlődésű gyermekek kerültek. Az illesztett mintába a PTE Illyés Gyula Gyakorló

Általános Iskola, AMI és Gyakorlóóvoda csoportjaiból gyűjtöttünk gyermekeket (1. táblázat).

1. táblázat

A vizgálatban résztvevő gyermekek életkori és nemek szerinti megoszlása.

	<i>N</i>	<i>Átlag életkor</i>	<i>Minimum életkor</i>	<i>Maximum életkor</i>	<i>Szórás</i>
<i>Speciális nyelvi zavar</i>	20	3,4770	3,10	4,40	,40444
<i>Tipikusan fejlődő</i>	20	3,5115	3,20	4,20	,46643

Eredmények

A jelenlegi tanulmány két változót tartalmazott. A mentalizációs feladatban a résztvevő gyermekek sikeres és sikertelen megoldásait használtuk fel, illetve a KOFA-3 szűrőeljárás pontszámait vontuk be az elemzésbe. Az eredményeket három részletben mutatjuk be, amelyek megfelelnek a tanulmány két kérdésének.

Atipikus gyermekek nyelvi állapotának értékei

Az eltérő fejlődés jegyei általában jelentős változékonyságot mutatnak, amely még hároméves kor magasságában is kifejezett tünetekben a szókincsben, a mondatalkotásban és a nyelvhasználatban egyaránt megmutatkozik (Kas et al., 2017). Az vizsgálati eredményünk illeszkedik a hazai tapasztalatokhoz, ugyanis a kutatási mintába bevont gyerekek elmaradást jeleztek egyes területeken a tipikusan fejlődő gyerekekhez képest (2. ábra).

2. ábra

A nyelvi késés atipikus jegyei a szókincs (A), a mondatalkotás (B) és a nyelvhasználat tekintetében (C) egyaránt

Amennyiben külön elemezzük a nyelvfejlődési elmaradásokat, úgy alacsonyabb teljesítmény látszik a szókinchasznaolat területén. A szókinch terjedelmének és használatának elemzése ez esetben azt jelenti, hogy a szülő megítélése szerint a szűrőeljárásban feltüntetett 124 elemű szólistából a gyermeke által expresszívén használt szavak milyen gyakorisággal fordulnak elő. Fontos kiemelni, hogy 2-3 éves korban a gyermekek tesztszerű vizsgálata az életkori sajátosságok miatt nem lehetséges, ezért a szülői kérdőívén alapuló, szisztematikus kérdésekre épülő módszerek alkalmazása jöhet csupán szóba. További lényeges támpont az eredmények elemzésében, hogy a korai életévekben a nyelvi fejlődés intenzív szakaszát éli a szókinch területén, ezért célszerű a megalapozott életkori viszonyítás. Az életkori sávok megközelítőleg negyedévenkénti szakaszokban differenciálnak (Kas et al., 2017). Ennek tükrében értelmezhető, hogy vizsgálatba bevont gyermekek szókinch fejlettsége minden életkori övezetben eltér a normatív adatoktól (2. táblázat).

A KOFA-3 mérőeszköz magyar változatának bevezetésekor a szerzők szerint a szókinch szekció referenciadatai alkalmassá váltak centilis értékek meghatározására (Kas, et al., 2017). Ennek alapján látható, hogy az kutatásunkba bevont megkésett beszédfejlődésű gyerekek általában az egyes életkori övezetekben csupán a 10-es centilis értéket érik el. Ez az érték alatta van az átlagos fejlődési szintnek, amely megerősíti az atipikus fejlődés érintettségét (2. táblázat). Az adatok kétmintás t-próba elemzése során azonban nem mutattak jelentős különbséget ($t(19) = -,384$, $p = ,708$) a két vizsgált mintában.

A mondatalkotás a gyermekekre leginkább jellemző formák színvonalát méri és kitér a tipikus nyelvi fejlettséghez kapcsolható hibák előfordulására. A vizsgált mintában összességében felzárkózó tendenciát mutatnak (3. ábra), azonban az egyéni eltérések mentén szórt képet mutatnak a gyermekek (2. táblázat). Ez az eredmény abból a szempontból is érdekes, hogy a normatív értékek szerint a szavakban számított átlagos mondatösszességében a 2,6-3,0 éves kor között nagyobb tempójú fejlődés tapasztalható (Kas et al., 2017). Az adatok kétmintás t-próba elemzése során szignifikáns különbséget ($t(19) = -4,282$, $p < ,001$) mutattak.

A harmadik vizsgált terület a nyelvhasználati kompetencia színvonalára válaszol. Ebben az esetben az általános megértés, a kommunikációs szokások és a kommunikáció színvonala került elemzésre. A mintákban szereplő gyermekek eredményei ($t(19) = -4,381$, $p < ,001$) a kétmintás t-próbával elemelve többségében elmaradnak az életkori átlagtól. Mivel a különböző szekciók eredményei között magas a korreláció (Kas, et al., 2017), így a nyelvhasználatban mért eredményeket az atipikus fejlődés további megerősítésének tekintjük (2. táblázat).

2. táblázat

A szókincs, a mondataalkotás és a nyelvhasználat normatív- és a vizsgálatban résztvevő SNyZ élő gyermekek fejlettségének értékei a KOFA-3 szűrőeljárás alapján. A tipikus értéket elért adatok kiemelt színnel szerepelnek a táblázatban.

		Normatív átlag érték	Atipikus átlag érték	Centilis érték
<i>Szókincs szekció</i>	2,9-2,11 év	35,53	22,0	10
	3,0-3,2 év	55,36	39,0	10
	3,3-3,5 év	59,03	49,0	10
	3,6-3,8 év	63,57	60,5	10
	4,0-4,2 év	80,46	59,7	10
<i>Mondatok szekció</i>	2,9-2,11 év	5,03	6,0	
	3,0-3,2 év	6,97	3,8	
	3,3-3,5 év	7,17	4,5	
	3,6-3,8 év	7,72	9,86	
	4,0-4,2 év	9,09	6,33	
<i>Nyelvhasználat</i>	2,9-2,11 év	3,94	6,0	
	3,0-3,2 év	6,52	2,8	
	3,3-3,5 év	6,98	8,0	
	3,6-3,8 év	7,31	5,0	
	4,0-4,2 év	9,35	7,0	

Mindent egybevetve úgy tűnik, hogy az atipikusan fejlődő csoport a szabályos nyelvi fejlődést mutató gyerekekhez képest leginkább a mondatszekcióban és a nyelvhasználatban marad el az ép, szabályosan fejlődő mintához képest (3. ábra), míg a mondataalkotás teljesítményében felzárkózó értéket vesz fel.

3. ábra

A szókincs, a mondatalkotás és a nyelvhasználat fejlődésének mintázata a megkésett beszédfejlődésű csoportban

Érdeemes megjegyezni, hogy a mért területek eltérő értékei nem feltétlenül gyengítik az atipikus fejlődés megítélésének lehetőségét. Habár a saját vizsgálatunkban jelentős különbség nem igazolható a szókincs fejlődésében, figyelembe kell venni, hogy a mért értékek közelítenek a hazai mintákon mért adatokkal. Ezen felül fontos kiemelni, hogy a nyelvi elmaradás számos eltérő variánsa létezik, azonban bármely terület alacsony pontszámot vesz fel, az minden esetben atipikus fejlődési útvonalnak tekinthető (Kas, et al., 2017).

Tipikus és atipikus nyelvi fejlődésű gyermekek mentalizációs teljesítményének csoportos különbsége

A mentalizációs helyzetek a kutatásunkban nyelvi helyzetbe ágyazott a Sally and Anne teszt által történtek. Ebből kifolyólag a sikeres/sikertelen megoldás összefüggésbe hozható az atipikusan fejlődő csoport mért teljesítményével. A kutatásba bevont minták teljesítményének összehasonlítását kétmintás t-próbával végeztük. Az eredmények azt mutatták, hogy a specifikus nyelvi zavarral élő gyermekek gyengébb teljesítményt nyújtottak a tudatelméleti helyzetben, vagyis a mentalizációs helyzetben az atipikusan fejlődő gyermekek sikertelenebbek a tipikusan fejlődő korosztályhoz képest. Az SNyZ csoport és a normatív nyelvi képességgel rendelkező csoport teljesítménye szignifikánsan eltér ($t(19) = 2,494$, $p < ,019$) a teszthelyzetben. A tipikusan fejlődő csoport válaszai szerint sikeresebben ítéli meg a szereplők mentális állapotát, mint a nyelvi fejlődés késével élő csoport tagjai (4. ábra).

4. ábra

Mentalizációs képesség előrejelzése a nyelvi kompetencia fejlődésén keresztül

Végül elemeztük a második kutatási kérdéshez kapcsolt adatokat. Külön vizsgálva a KOFA-3 adattár értékeit a tudatelméleti helyzetek sikeres megoldásával, nem találtunk összefüggést a mért változók között (3. táblázat). Mivel a regresszióanalízis eredményei nem igazolták a korábbi elképzelésünket, ezért el kell vetni a kutatásunk második kérdését.

3. táblázat

A KOFA-3 adattár egyes változóinak és mentalizációs helyzet sikeres megoldásának kapcsolati vizsgálata. Az eredmények szerint a szülők által közölt adatok közvetlenül nem állnak kapcsolatban a mentalizációs helyzetek megoldásával.

	Szókincs szekció	Mondat szekció	Nyelvhasználat
R	,167	,272	,218
P	,482	,246	,355
N	20	20	20

Következtetések

A tanulmány legfőbb célja, hogy hazai mintán eddig nem vizsgált megkésett beszédfejlődésű gyermekek mentalizációs képességét elemezze a nyelvi fejlődés mentén. A vizsgálatba bevont atipikus nyelvi fejlődésű gyermekek egyértelműen elmaradnak a tipikusan fejlődő korosztályhoz képest a tudatállapot megítélése során. Az eredmények összecsengenek más nemzetközi vizsgálatok tapasztalataival.

A nyelvfejlődési elmaradások és a mentalizációs képességek közötti összefüggés nem meglepő. Számos kutatás eredménye igazolta, hogy a korai gyermekkortól a serdülőkorig a két kognitív képesség fejlődése összefonódik

(Target-Flusberg, 2000, Spanoudis, 2016), hiszen a tudatállapot megértése szorosan kapcsolódik a nyelv elsajátításához, a hatékony kommunikációhoz és az interakciókhoz (Baldwin, Moses, 2001, Grazzani, Ornaghi, Brockmeier, 2016). A fejlődéses kapcsolat a korai időszakról jelen van, ugyanis a mentalizációs képesség facilitálja a szótanulást már csecsemőkortól kezdve azáltal, hogy érzékenységgel rendelkeznek másik szándéka iránt (Baldwin, Moses, 2001). A mentalizációs képesség és nyelvi fejlődés kölcsönös összefüggését erősítette Morales és munkatársai (2000) kutatása, amelyben igazolni tudták, hogy a csecsemők közös figyelmi képessége az első és második életévben összefügg a szókincs elsajátításával. Ezeken túlmutatóan sikerült bizonyítani, hogy a gyermekek 30 hónapos korukban mért belső állapotokra vonatkozó szókinccse, valamint a 14 és 18 hónapos korban észlelhető szándékmegértés között markáns kapcsolat áll fenn (Olineck, Poulin- Dubois, 2005).

Habár saját eredményeinkben a szókinccsfejlődést illetően jelentős különbség nem mutatkozott a két mintát illetően, azonban figyelembe kell venni, hogy egyes kutatások nagy hangsúlyt fektetnek más nyelvi szintek fejlődési mintázata és az elmeolvasás között. A szemantikai fejlődést vizsgáló kutatások azzal érvelnek, hogy a mentális állapotú igék, mint például a „gondolkodni”, „érezni” használata elősegíti a mások és a saját mentális reprezentációjának megértését (Peterson, Siegal, 2000). Továbbá a szintaktikai fejlődés (de Villiers, 2007), és ezen belül a szórend vagy a beágyazott nyelvi struktúrák használata (Schick, de Villiers, de Villiers, Hoffmeister, 2007), vagy a szemantikai feldolgozás alakulása (Slade, Ruffman, 2005) alapvető szerepet játszik a tudatállapotok megértésében. Ezen túlmenően egyes kutatások azt sugallják, hogy a szülő-gyermek párbeszédese interakciók olyan helyzeteket teremtenek, amelyek segítik a pszichés állapotokra vonatkozó kifejezések megértését, ezáltal támogatva a mentalizációs képesség fejlődését (Turnbull, Carpendale, Racine, 2009).

A végső következtetésekkel és az elkövetkező vizsgálatokkal kapcsolatosan két lényegi dolgot kell kiemelni. Az egyik konklúzió, hogy a kutatásunkban nem találtunk együttjárást a két kognitív teljesítmény között. A továbbiakban érdemes lenne a részletes nyelvi vizsgálatok bevonása (TROG teszt, PPL szűrőeljárás, GMP teszt), amelyek mélyebb adatokkal szolgálna az atipikus nyelvi fejlődés mintázatáról.

A másik konzekvencia, hogy egyes modellek szerint a nyelvi és a mentalizációs deficit mögött még egyenetlen neuropszichés struktúra megnyilvánulása is állhat, amelyet elsődlegesen a munkamemória és a végrehajtó működések befolyásával hoztak összefüggésbe (Gordon, Olson, 1998, Vissers, Koolen, Hermans, Schepers, Knoors, 2015). Ez az atipikus neuropszichológiai többlet jelentős kölcsönhatást okozhat, amelynek nyomonkövetése megfontolandó. Ahhoz, hogy mélyebb szintű betekintést

nyerjünk, további vizsgálatok szükségesek a nyelvi, a mentalizációs és a kognitív képességek összefüggéseiben (Westby, Robinson, 2014).

Irodalom

- Arslan, Burcu – Hohenberger, Annette – Verbrugge, Rineke (2017): Syntactic recursion facilitates and working memory predicts recursive theory of mind. *PloS one*, 12(1).
- Baldwin, Dare A. – Moses, Louis J. (2001): Links between social understanding and early word learning: challenges to current accounts. *Soc. Dev.* 10, 309–329.
- Baraka, Mohammed – El-Dessouky, H. M. – Abd El-Wahed, E. E. – Amer, S. S. A. (2019): Theory of mind: its development and its relation to communication disorders: a systematic review. *Menoufia Medical Journal*, 32(1), 25.
- Baron-Cohen, Simon (2001): Theory of mind in normal development and autism. *Prisme*, 34. 174–183.
- Behne, Tanya – Carpenter, M. – Call, J. – Tomasello, M. (2005): Unwilling versus unable: Infants' understanding of intentional action. *Developmental Psychology*, 41, 328-337.
- Blair, Clancy – Razza, Rachel P. (2007): Relating effortful control, executive function, and false belief understanding to emerging math and literacy ability in kindergarten. *Child development*, 78(2), 647-663.
- Brüne, Martin – Brüne-Cohrs, Ute (2006): Theory of mind – evolution, ontogeny, brain mechanisms and psychopathology. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 30. 437-455.
- Bulgarelli, Daniela – Testa, S. – Molina, P. (2022): Theory of Mind Development in Italian Children with Specific Language Impairment and Autism Spectrum Disorder: Delay, Deficit, or Neither? *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 1-11.
- Caputi, Marcella – Lecce, S. – Pagnin, A. – Banerjee, R. (2012): Longitudinal effects of theory of mind on later peer relations: The role of prosocial behavior. *Developmental Psychology*, 48(1), 257.
- Charman, Tony – Baron-Cohen, S. – Swettenham, J. – Baird, G. – Cox, A. – Drew, A. (2000): Testing joint attention, imitation, and play as infancy precursors to language and theory of mind. *Cognitive Development*, 15(4), 481-498.
- Csibra Gergely – Gergely György (2002): A naiv tudatelmélet az evolúciós lélektan szempontjából. *Magyar Tudomány*, 47. 1. 56–63.

- Csibra, Gergely – Volein, Ágnes (2008): Infants can infer the presence of hidden objects from referential gaze information. *British Journal of Developmental Psychology*, 26, 1-11.
- Devine, Rory T. – Hughes, Claire (2012): Silent films and strange stories: Theory of mind, Gender, and social experiences in middle childhood. *Child Development*, 84(3), 989-1003.
- Devine, Rory T. – Hughes, Claire (2014): Relations between false belief understanding and executive function in early childhood: A meta-analysis. *Child development*, 85(5), 1777-1794.
- El Haj, Mohamad – Antoine, P. – Nandrino, J. L. (2017): When deception influences memory: The implication of theory of mind. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 70(7), 1166-1173.
- Fahie, Carleen M. – Symons, Douglass K. (2003): Executive functioning and theory of mind in children clinically referred for attention and behavior problems. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 24(1), 51-73.
- Garfield, Jay L. – Peterson, C. C. – Perry, T. (2001): Social cognition, language acquisition and the development of the theory of mind. *Mind & Language*, 16(5), 494-541.
- Glynatsi, Nikoleta E. – Knight, Vincent A. (2020): Using a theory of mind to find best responses to memory-one strategies. *Scientific Reports*, 10(1), 1-9.
- Grazzani, Ilaria – Ornaghi, V. – Brockmeier, J. (2016): Conversation on mental states at nursery: promoting social cognition in early childhood. *Eur. J. Dev. Psychol.* 13, 563–581.
- Gordon, A. C. L. – Olson, D. R. (1998): The relation between acquisition of a theory of mind and the capacity to hold in mind, *J. Exp. Child Psychol.* 68, 70–83.
- Hughes, Claire (1998): Executive function in preschoolers: Links with theory of mind and verbal ability. *British Journal of Developmental Psychology*, 16(2), 233-253.
- Hughes, Claire – Leekam, Sue (2004): What are the links between theory of mind and social relations? Review, reflections and new direction for studies of typical and atypical development. *Social Development*, 13(4), 590-619.
- Imuta, Kana – Henry, J. D. – Slaughter, V. – Selcuk, B. – Ruffman, T. (2016): Theory of mind and prosocial behavior in childhood: A meta-analytic review. *Developmental Psychology*, 52(8), 1192.
- Keyesers, Christian – Gazzola, Valeria (2007): Integrating simulation and theory of mind: from self to social cognition. *Trends in Cognitive Sciences*, 11(5), 194-196.

- Kovács, Ágnes M. – Téglás, E. – Endress, A. D. (2010): The social sense: susceptibility to others' beliefs in human infants and adults. *Science* (New York, N.Y.), 330(6012), 1830–1834.
- Kiss Szabolcs (2005): *Elmeolvasás. Új Mandátum Kiadó*, Budapest.
- Lecce, Serena – Bianco, F. – Demicheli, P. – Cavallini, E. (2014): Training preschoolers on first-order false belief understanding: Transfer on advanced ToM skills and metamemory. *Child Development*, 85(6), 2404-2418.
- Lecce, Serena – Caputi, M. – Pagnin, A. (2014): Long-term effect of theory of mind on school achievement: The role of sensitivity to criticism. *European Journal of Developmental Psychology*, 11(3), 305-318.
- Lecce, Serena – Bianco, F. – Devine, R. T. – Hughes, C. (2017): Relations between theory of mind and executive function in middle childhood: A short-term longitudinal study. *Journal of Experimental Child Psychology*, 163, 69-86.
- Levinson, Stephen C. (1996): Language and space, *Annual Review of Anthropology* 25, 353–382.
- Maoz, Hagai – Tsviban, L. – Gvirts, H. Z. – Shamay-Tsoory, S. G. – Levkovitz, Y. – Waternberg, N. – Bloch, Y. (2014): Stimulants improve theory of mind in children with attention deficit/hyperactivity disorder. *Journal of Psychopharmacology*, 28(3), 212-219.
- Morales, Michael – Mundy, P. – Delgado, C. – Yale, M. – Messinger, D. – Neal, R., et al. (2000): Responding to joint attention across the 6- through 24-month age period and early language acquisition. *Journal. Appl. Development. Psychology*. 21, 283–298.
- Perner, Josef – Leekam, S. R. – Wimmer, H. (1987): Three-year-olds' difficulty with false belief: The case for a conceptual deficit. *British Journal of Developmental Psychology*, 5(2), 125-137.
- Perner, Josef (2000): Memory and theory of mind. *The Oxford Handbook of Memory*, 297-312.
- Premack, David – Woodruff, Guy (1978): Does the chimpanzee have a „theory of mind”? *Behavioral and Brain Sciences*, 4. 515–526.
- Renouf, Annie – Brendgen, M. – Parent, S. – Vitaro, F. – David Zelazo, P. – Boivin, M. – Seguin, J. R. (2010): Relations between theory of mind and indirect and physical aggression in kindergarten: Evidence of the moderating role of prosocial behaviors. *Social Development*, 19(3), 535-555.
- Schick, Brenda – de Villiers, P. – de Villiers, J. – Hoffmeister, R. (2007): Language and theory of mind: a study of deaf children. *Child Development*, 78, 376–396.
- Senju, Atsushi – Csibra, Gergely (2008): Gaze Following in Human Infants Depends on Communicative Signals. *Current Biology*, 18, 668-671.

- Spanoudis, George (2016): Theory of mind and specific language impairment in school-age children. *Journal of Communication Disorders*, 61, 83-96.
- Tager-Flusberg, Helen (2000): The challenge of studying language development in children with autism. In: *Methods for Studying Language Production*, L. Menn and N. Bernstein Ratner (eds.) Mahwah, NJ: Erlbaum, 313–332.
- Tomasello, Michael – Carpenter, M. – Call, J., Behne, T. – Moll, H. (2007): A szándékok megértése, közös szándékok. A kulturális gondolkodás gyökerei. In: Csibra, G. és Gergely, Gy. (szerk.): *Ember és kultúra. A kulturális tudás eredete és átadásának mechanizmusai*. Pszichológiai Szemle Könyvtár, 11. Akadémiai kiadó, Budapest
- Trautwein, Fynn-Mathis – Kanske, P. – Böckler, A. – Singer, T. (2020): Differential benefits of mental training types for attention, compassion, and theory of mind. *Cognition*, 194, 104039.
- Turnbull, William – Carpendale, J. I. (1999): A social pragmatic model of talk: Implications for research on the development of children's social understanding. *Human Development*, 42(6), 328-355.
- Turnbull, William – Carpendale, J. I. M. – Racine, T. P. (2009): Talk and children's understanding of mind. *J. Conscious. Studies*, 16, 140–166.
- Vissers, Constance – Koolen, S. – Hermans, D. – Scheper, A. – Knoors, H. (2015): Executive functioning in preschoolers with specific language impairment. *Frontiers in Psychology*. 6:1574.
- Vissers, Constance – Koolen, Sophieke (2016): Theory of mind deficits and social emotional functioning in preschoolers with specific language impairment. *Frontiers in Psychology*, 7, 1734.
- Vygotsky, Lev S. (1978): *Mind in Society. The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Wimmer, Heinz – Perner, Josef (1983): Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition*, 13(1), 103-128.
- Westby, Carol – Robinson, Lee (2014): A developmental perspective for promoting theory of mind. *Top. Lang. Disord.* 34, 362–383.
- Xiao, Yaquijong – Geng, F. – Riggins, T. – Chen, G. – Redcay, E. (2019): Neural correlates of developing theory of mind competence in early childhood. *NeuroImage*, 184, 707-716.
- Young, Liane – Dodell-Feder, D. – Saxe, R. (2010): What gets the attention of the temporo-parietal junction? An fMRI investigation of attention and theory of mind. *Neuropsychologia*, 48(9), 2658-2664.

TÁJÉKOZÓDÁS

Koltai Zoltán

Egyetemi nyelvi képzés a Közép-Duna Menti Térségben

A Pécsi Tudományegyetem 2021-ben a Paks II. projekthez kapcsolódóan térítésmentes, online angol és orosz nyelvtanulási lehetőséget biztosított a Közép-Duna Menti Térség településein, illetve Bonyhádon és Dombóváron élő felnőttek számára. A program célja a térségben lakók vagy dolgozók felkészítése volt a Paks II. beruházás megvalósítására érkező külföldi munkavállalókkal és családtagjaikkal való eredményes kapcsolattartásra. A képzések lebonyolításába az egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara (BTK), valamint a Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kara (KPVK) által biztosított nyelvtanárok kapcsolódtak be. A tanulmány keretében bemutatásra kerülnek a programmal kapcsolatos szervezési folyamat főbb lépései, kiemelt figyelmet fordítva az online megvalósítással kapcsolatos kihívásokra, valamint elért eredményeinkre is.

A képzési folyamat előkészítése

A potenciális érdeklődők először 2021. áprilisában, majd júniusban és októberben jelezheték részvételi szándékukat, melyek során az online nyelvi szintfelmérők kitöltése is megtörtént. Szintén ekkor nyílt lehetőség az adott napon belül preferált időszak megjelölésére, választva a munkaidőn belüli délelőtt, délután és munkaidő utáni időszakok között. Köszönhetően a hatékony toborzási folyamatnak, melynek során a térség mintegy 100 önkormányzatát, az érintett megyék kamaráit, különböző médiumokat, valamint meghatározó vállalati és egyéb egyetemi partnereinket is tájékoztattuk a képzési lehetőségről, összesen 1164 fő jelezte felénk nyelvtanulási szándékát. A képzésre 82 településről érkezett hozzánk regisztráció a három beiskolázási modul során.

A nyelvi program megvalósításakor természetesen kiemelt figyelmet fordítottunk a felnőttképzés alapvető sajátosságaira (Nemeskéri – Pataki 2007):

- felnőttképzésre csak erre felkészült képzők alkalmasak (ezért döntöttünk a PTE BTK és KPVK által delegált, tapasztalt nyelvtanárok mellett),

- fontos a motiváció megerősítése, a résztvevők folyamatosan győződjenek meg a képzés hasznosságáról (a képzés tartalmi követelményeit úgy állítottuk össze, hogy az minél inkább illeszkedjen a résztvevők elvárásaihoz),

- a felnőttek megalapozottabb önértékeléssel rendelkeznek, ezért abban kell támogatást kapniuk, amiben valóban fejlődniük szükséges (ezt a célt szolgálta az ötfokozatú képzési szint),

- időkorlátok és terhelhetőség figyelembevétele (a jelentkezők napi időbeosztásához legjobban illeszkedő csoportbeosztást készítettünk),

- igény a visszajelzésre a képzés során (a résztvevői elégedettséget saját kérdőívünkkel mértük fel).

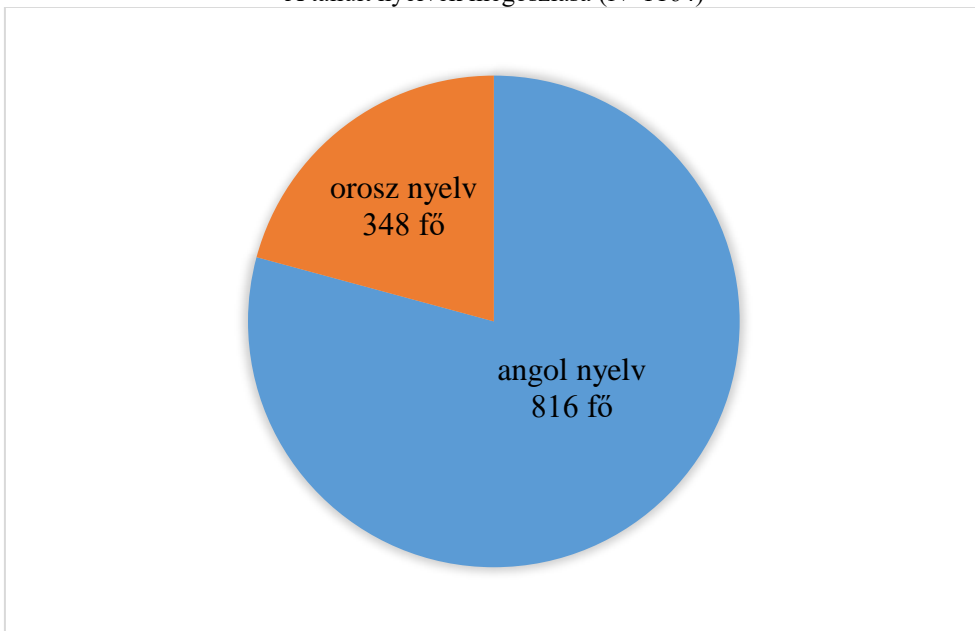
A jelentkezők nyelvtudása, és időbeni kívánalmaink alapján az alábbi csoportképzésre tettünk javaslatot:

- angol nyelv: 816 fő (kezdő: 233 fő, álkezdő: 78 fő, előközép-haladó: 119 fő, középhaladó: 244 fő, haladó: 142 fő), amely 59 csoport indítását indokolta,

- orosz nyelv: 348 fő (kezdő: 265 fő, előközép-haladó: 16 fő, középhaladó: 42 fő, haladó: 25 fő), amely 23 csoportot feltételezett (1. ábra).

1. ábra

A tanult nyelvek megoszlása (N=1164)

Forrás: PTE KPVK alapján saját szerkesztés

Előkészítő munkánk fontos részét képezte az oktatók és a résztvevők online hozzáféréseinek biztosítása, megfelelő felkészítésük, melynek kapcsán többéves, nyelvi oktatásszervezési tapasztalatunkra is bátran építhettünk (Koltai 2021). A jelenléti oktatással szemben nehezítő tényezőnek számított az érintettek körében előforduló digitális kompetencia hiány, valamint a nem megfelelő informatikai eszközellátottság. A jelentősen differenciált digitális háttérfeltételek egyaránt visszavezethetők életkori, iskolai végzettségből vagy munkaerőpiaci pozícióból eredeztethető magyarázatokra (Juhász 2020, Cseh – Egervári – Horváth – Pankász 2017). Oktatóink figyelmét külön is felhívtuk a tanórák rögzítésének fontosságára, ezzel is elősegítendő, hogy az esetleges hiányzók minél könnyebben tudják majd bepótolni a kimaradt órákat.

A nyelvi program megvalósítása

A jól végiggondolt képzési terv, amellet, hogy figyelmet fordít a megbízói elképzelések és az egyéni ambíciók összhangjára, rögzíti a képzési célok megvalósításához leginkább illeszkedő módszereket és a szükséges erőforrásokat is. Karoliny és Poór (2017) alapján a képzési programok összeállítása során az alábbi öt szempontot szükséges figyelembe venni:

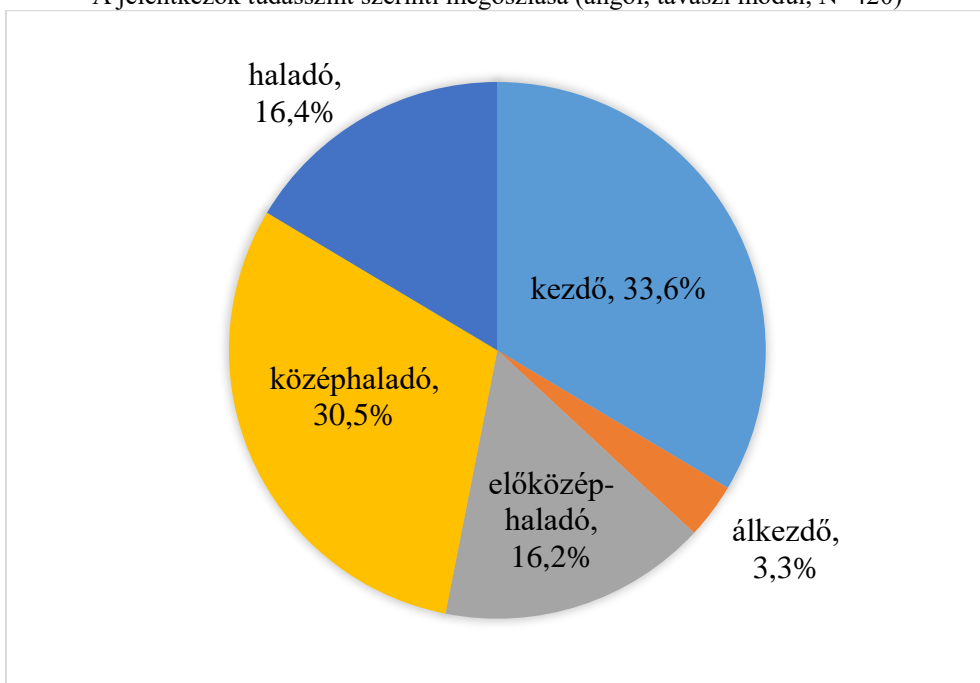
- célok kijelölése,
- a tartalom, tananyag meghatározása,
- szervezés (helyszín, időbeosztás),
- képzők kiválasztása,
- a program ellenőrzése.

Esetünkben a felsorolt szempontok az alábbi módon valósultak meg. A program célja a térségben lakók vagy itt dolgozók felkészítése a külföldi munkavállalókkal és családtagjaikkal való eredményes kapcsolattartásra, melyhez nélkülözhetetlen a megfelelő nyelvtudás (cél). Joggal számítottunk arra, hogy egyaránt népszerűek lesznek angol és orosz nyelvi képzéseink (tartalom). Az online képzések 40 órás modulokban, heti 2x2 órában, jellemzően 10 héten keresztül történtek, a Pécsi Tudományegyetem által biztosított Microsoft Teams program közvetítésével. (Mivel a Tolna Megyei Katasztrófavédelmi Igazgatóság munkatársai kizárólag jelenléti formában megvalósuló képzést igényeltek, esetükben személyes oktatás keretében történt a program megvalósítása szekszárdi székhelyükön.) A csoportok kialakítása során elsődleges szempontunk a meglévő nyelvtudás volt, ezzel is törekedve arra, hogy minél egységesebb legyen az egy csoportban tanulók tudásszintje. Az aktuális nyelvismeret mellett figyelembe vettük, hogy a képzés munkaidőben vagy azon túl valósulhat meg, így részben reggeli, részben koradélutáni, részben munkavégzést követő kezdési időpontokkal indultak csoportjaink munkanapokon, 8-18:30 óra között. A rendelkezésre álló információink alapján minden érdeklődőnek megküldtük a számára javasolt

csoporthoz, egyben azt az egyéb csoportot is, ami alternatívaként állt rendelkezésére, biztosítva ezzel az esetleges változtatás lehetőségét (szervezés). A képzés középszintig (KER B2) történt, annak lebonyolításába az egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kara (BTK), valamint a Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kara (KPVK) által biztosított nyelvtanárok kapcsolódtak be (képzők). A program résztvevőinek elégedettségét az egyes modulok végén kitöltésre kerülő kérdőívünkkel mértük (ellenőrzés).

2. ábra

A jelentkezők tudásszint szerinti megoszlása (angol, tavaszi modul, N=420)

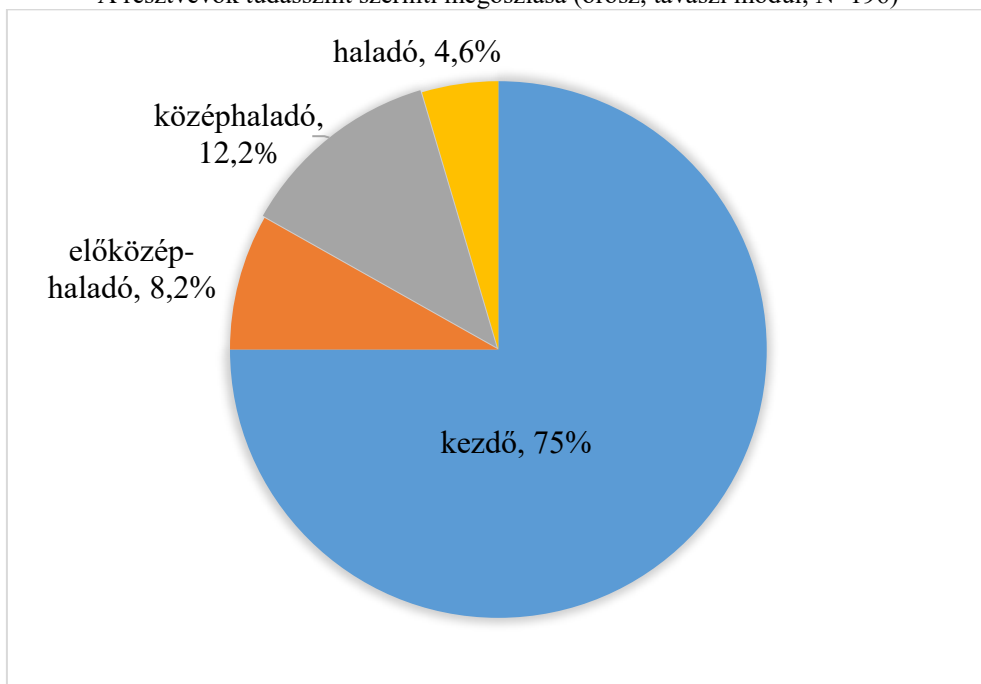
Forrás: PTE KPVK alapján saját szerkesztés

A regisztrált érdeklődők közül végül 881 fő, az eredeti létszám közel 76%-a kapcsolódott be ténylegesen a programba. A tavaszi, nyári és őszi beiskolázás keretében összesen 82 csoportban, 5 nyelvi szinten (kezdőtől a haladóig) zajlottak képzéseink. Egyik legfontosabb célkitűzésünk, miszerint több szemeszteren keresztül, folytatódólagos részvétel mellett valósuljon meg programunk, sikeresen teljesült. Jól példázza mindezt, hogy míg az első, tavaszi modulban az angol kezdő tanulók száma volt a legszámosabb (33,6%), addig ennek köszönhetően a második, nyári csoportképzésre közel ötszörösére nőtt a korábbi álkezdő résztvevők száma (2. ábra). Hasonló tendenciákat tapasztaltunk a tavasszal még középhaladó szinten tanulók létszáma és a nyáron már haladó szintre jelentkezők viszonylatában is. Az orosz nyelv

esetében ugyan valamennyi beiskolázás során a kezdő csoportok voltak a legszámosabbak (75-77,6%), de a haladó szintre jelentkezők száma nyárra már itt is megduplázódott (3. ábra). A résztvevők nyelvi szintek szerinti tagozódása egyértelművé tette számunkra, hogy míg oroszból a nyelvi alapok (újra)elsajátítása, addig angol nyelvből legalább ennyire hangsúlyosan a meglévő nyelvi kompetenciák megerősítése számított alapvető motivációnak a jelentkezések során.

3. ábra

A résztvevők tudásszint szerinti megoszlása (orosz, tavaszi modul, N=196)

Forrás: PTE KPVK alapján saját szerkesztés

A leginkább preferálnak a munkaidőn túli időszak bizonyult, csoportjaink 2/3-a ekkor működött. A nyelvi program magas szintű szakképesítéssel rendelkező nyelvtanárok részvételével valósult meg. Tavasszal 25, nyáron 18 kollégánk, míg ősszel újabb 3 kollégánk kapcsolódott be a képzésekbe, jellemzően 1-3 csoport oktatását vállalva. Az oktatás a megbízó kérésének megfelelően gyakorlatorientált módon zajlott, elsődleges célja az élőnyelvi kommunikációra való felkészítés volt. A tanfolyamokon a négy alapkészség közül a beszéd-készség és a hallás utáni szövegértés került a középpontba, a minimálisan szükséges olvasás- és íráskészséggel, illetve nyelvtani ismeretekkel megtámogatva a nyelvi kompetenciákat. Külön kiemelendő, hogy valamennyi elindított csoportunkat eredményesen be is tudtuk fejezni,

melyhez a kis csoportlétszám (6-14 fő) egyértelműen hozzájárult. Minden modul végén egyetemi tanúsítványt állítottunk ki a sikeres részvételről.

A képzési program értékelése

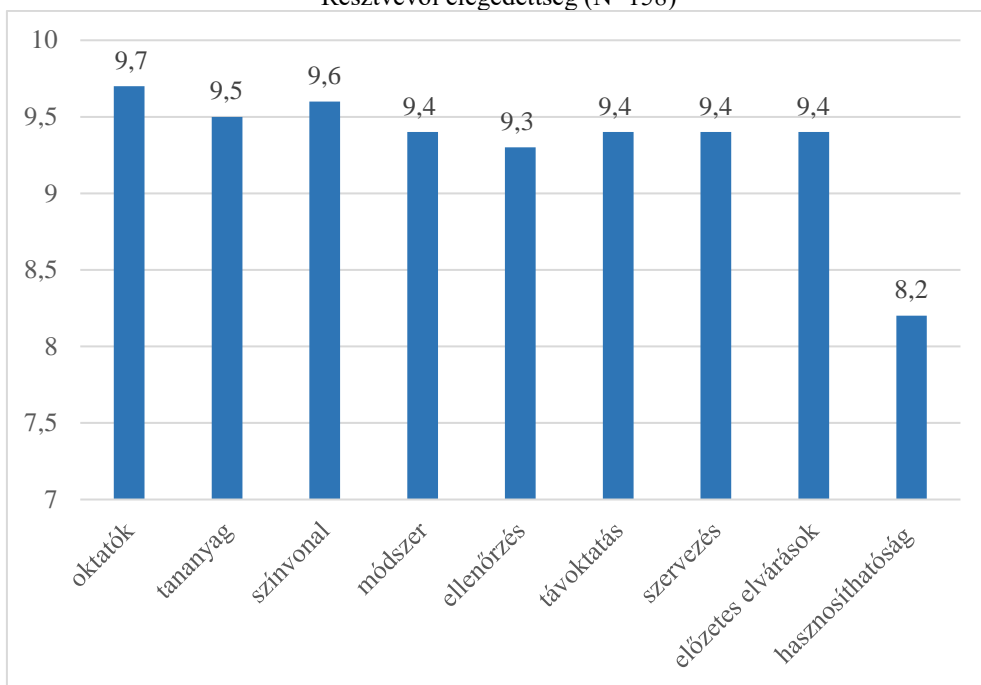
Elfogadva a tényt, hogy a képzési tevékenység akkor hatékony, amennyiben tervezett és értékelt folyamatként igazodik a megbízó szervezet stratégiai céljaihoz, valamint az érintettekkel való folyamatos egyeztetésen alapul, kiemelt figyelmet fordítottunk a résztvevői visszacsatolásokra. Természetesen egy képzés sikere nem csak a program kialakításán és lebonyolításán múlik, de legalább ennyire meghatározók a résztvevői tapasztalatok is (Karoliny – Poór 2017, Szirmai – Klein 2009). A program jellegéből adódóan az eredményességi értékelés potenciális szintjei közül (1. résztvevői elégedettség, 2. az elsajátított ismeretek értékelése, 3. a munkafeladat megoldásának értékelése, 4. a szervezeti eredményekre gyakorolt hatás, 5. a befektetés pénzbeli hozamának becslése) kizárólag az első szint értékelésére volt lehetőségünk a modulok végén kitöltésre kerülő kérdőívünk segítségével (Nemeskéri – Pataki 2007).

Az alábbi kérdéseket tettük fel a program résztvevőinek:

- Mennyire elégedett az elvégzett képzés oktatójával?
- Mennyire elégedett a képzés során használt tananyaggal?
- Mennyire elégedett a képzés színvonalával?
- Mennyire elégedett a képzésen alkalmazott módszerekkel?
- Mennyire feleltek meg elvárásainak a tudása ellenőrzésére alkalmazott módszerek?
- Mennyire elégedett a távoktatási formával?
- Mennyire elégedett a képzés megszervezésével?
- Mennyire felelt meg elvárásainak a képzés összességében?
- Mennyire tudja hasznosítani a képzésen tanultakat a napi kapcsolattartás során?

Az 1-10 pont közötti skálán kimondottan magas, 9,6 pontot ért el képzésünk színvonala (4. ábra). Az oktatók 9,7-es, a tananyag 9,5-ös, míg a távoktatási módszer és a szervezés 9,4-es pontértéket kapott. A tanultak hasznosíthatóságára adott érték (8,2) szintén jónak mondható, melyen belül az angol valamivel magasabb (8,7) értéket képviselt, mint az orosz nyelv (7,7).

4. ábra
Résztevői elégedettség (N=158)

Forrás: PTE KPVK alapján saját szerkesztés

Összegzés

Egy program ingyenessége mindig magában hordozza a magas lemorzsolódás veszélyét, amit mi sikeresen elkerültünk. Azt gondoljuk, a kiemelkedően kedvező elégedettségi adatok, a több modulon keresztül aktív részvétel egyértelmű visszajelzése a nyelvi képzés létjogosultságának, ami az érintett két kar példás együttműködésének, képviselőik és az általuk felkért oktatók magas színvonalú munkájának közös eredménye. Végezetül álljon itt egy anonim résztvevői vélemény: „Nagyon köszönöm a lehetőséget a támogatóknak, valamint a korrekt és profi szervezést. Nagyszerű kezdeményezésnek tartom, amit munka mellett online is meg tudunk csinálni. Óriási lehetőség rejlik abban is, hogy az órákat fel lehet venni és később újra át tudjuk venni ismét. Nem tudom szükség van-e egy kis reklámra, de én magam részéről támogatnám, hogy kapjon nagyobb visszhangot a dolog, hiszen nagyon sokan jutottak lehetőséghez ezáltal.” Bízunk a további sikeres folytatásban.

Irodalom

- Cseh Judit – Egervári Dóra – Horváth Judit – Pankász Balázs (2017): A 21. század digitális munkaerő-piaci kihívásai. Tudásmenedzsment, 1, 103-110.
- Juhász Tímea (2020): Digitális kompetencia a mindennapjainkban. Új munkaügyi szemle, 3, 44-53.
- Karoliny Mártonné – Poór József (2017): Emberi erőforrás menedzsment kézikönyv. Rendszerek és alkalmazások. Budapest, Wolters Kluwer.
- Koltai Zoltán (2021): Egy izgalmas kihívás sikeres megoldása – Ötéves a belső nyelvi képzés a Pécsi Tudományegyetemen. Tudásmenedzsment, 2, 108-119.
- Nemeskéri Gyula – Pataki Csilla (2007): A HR gyakorlata. Budapest, Ergofit Kft.
- Szirmai Péter – Klein Sándor (2009): Üzleti tervezés – Üzleti gondolkodás. Induló vállalkozások tervezése. Budapest, Edge 2000 Kiadó.

SZEMLE

A. Gergely András

Oroszlántól az Igazságig, eskütől a tűzhalálig: Szimbólumok és jogtörténet képes kézikönyve

Szimbólumok és jogtörténet képes kézikönyve

A képekkel szépen illusztrált, becses és elegáns monográfiáknak mindig van egy eleve beléjük ültetett, kettős arculata. Gazdag tárházát kínálják Olvasónak, diáknak, tájékozódni és megbizonyosodni, tudományosan gazdagodni vágyóknak – ugyanakkor közel lehetetlenné is teszik a rövid és mégis elmélyült ismertető megkomponálását. Éppen sokrétegűségük, kiterjedéseik, tudományterületek közötti áthatásaik teszik szinte alkalmatlanná arra, hogy minőségrontás nélkül lehessen érdemi közlendőt megfogalmazni tartalmukról, szerkezetükről, egész anyaguk teljesebb jelentőségéről. Nem teljes az analógia, de kissé olyan ez, mint amikor a blockflöte német és barokk típusának különbségét leíró zenei lexikonról kell elmélyült áttekintést adni a hangszer típusok részletrajzolata nélkül.

A feladat persze akkor is kihívás, ha szakmabeliek referálják a művet, s még inkább, ha távolabbi tudásterületek érdeklődői veszik szemügyre. Az alábbi mű pontosan ilyen. Élmény kézbe venni, izgalmas forgatni, olvasgatni, részkérdések felé elkalandozni benne, viszont átláthatatlannak tűnik mindazt föltárni, amit rejt. Bódiné Beliznai Kinga A bíbor méltóság, a sárga árulás. Szimbólumok és rituálék a jogtörténetben című monográfiája ez a munka,¹ a Szerző többszáz nagyságrendű publikációi közül éppen csak az egyik, ugyanakkor életműve jelentősebb hányadában hasonló fajsúlyú művek jellemzik, több tucatnyi szimbólumelemző, jogtörténeti és kulturális reprezentációt felmutató szakkönyvekkel, tanulmányokkal, szerkesztett kötetekkel. S a feladat így is megmarad, melynek jelentőségét maga a kötet is úgy vállalja az Olvasó kedvéért, hogy már bevezető fejezeteiben rögzíti, miről és miként beszél a szimbólumok és rituálék jogelméleti, jogtörténeti, jelképhasználati, ítélkezési, peres eljárási joggyakorlatok rendszerezhető tartalmairól, s nyolc nagyobb fejezetben, összegző és szakirodalmi záradékkal ellátott komplex képpel szolgál kiegészítésül.

¹ Balassi Kiadó, Budapest, 2014, 316 oldal. ISBN 978 963 506 934 797 8

A jogtörténet klasszikus előzményeinél, a görög és latin peres eljárások szakirodalmában ugyancsak járatosnak lenni nem túl sokak lehetősége. Talán erre is szolgál a jogelmélet és jogtörténet huszadik századi fordulatai során a jogfejlődés és jogi kultúra elemző kidolgozásánál szóba kerülő jogi kultúra fogalma, a „steril” jogtörténet mint a történettudomány részeként leíró megközelítés kiegészülése a tradicionális politika- és eseménytörténeti (egyszerűbben csak uralkodástörténeti) részkérdések és eszmetörténeti teóriák körével, melyek a „nagy emberek” vagy uralkodóházak tevékenységének folyamatát és törekvéseik eredményességét voltak hivatva szolgálni – szemben a mikrotörténeti, életmód-leíró vagy kultúraelméleti szempontokkal, melyekben már a 20. század második felében alapvető hangot kapott a helyi, az eseti, a mikroközösségek életmódjában végbemenő folyamatok leíró értelmezése is (lásd jogszokások, jogi néprajz, lokális történetírás, helytörténet, mikrotörténelem stb.). Itt ugyan elágazás történik a társadalmi struktúrákat és termelési vagy uralmi viszonyokat megnevező szempontok, demográfiai, szociológiai vagy földrajzi meghatározók, és a jog mint a kultúra része, mint társadalmi normák, értékek és gyakorlatok általános elveken túli gyakorlati eljárások legitim rendszere között, de legalább nyilvánvalóvá lesz, hogy a jog és a kultúra között minduntalan kölcsönhatások, rétegződő összefüggések, kulturális hatások érvényesülnek, melyek között a térbeli, idői, etnikai vagy intézményes kultúrák közvetítés mechanizmusai is szerepet nyernek, szabályozó formákká állnak össze, normatív struktúrát formálnak és mindezek összefüggéseire is érzékeny változással reagálnak. Marad tehát az alapkérdés: mi az a rítus, milyen az a szimbolizációs folyamat, s hogyan reagál mindezekre a jogtörténet egy-egy szakasza, nemzeti vagy helyi intézménye, joggyakorlata, értéknormája, konvenciója vagy innovációja. Sőt marad a még kiterjedtebb szemlézést igénylő kulcskérdés is: mi a szimbólum, melyre mindezek jelképi tartalmainak támaszkodnia illik és lehet, kell vagy szükséges?

„Mi a szimbólum? A magyar nyelvhasználatban a szimbólum szó két jelentése érvényesül. Az első és leggyakrabban használt jelen-tésében olyan jelkép, amely valamely érzelem, hangulat, világkép, életérzés kifejezésére, a második, ritkábban használt értelemben pedig olyan egyezményes jel, amely információ közlésére szolgál. Bármilyen megjelenhet szimbólumként, de jelentésköre csak tágabb kapcsolattrendszerben, az adott kulturális közegben értelmezhető teljes mértékben. Jelképeket, szimbólumokat az ember évezredek óta használ hovatartozása jelzésére, igazolására (például arc- és testfestés, öltözék, testrészek átfúrása). Az egyes nemzetek jelképei a lobo-gók, de lehetnek totemszerűek is, mint például Kanada juharlevele, Anglia rózsája, vagy éppen a gall kakas. A szimbólumok kialakulásának hosszú története van; az idők folyamán változnak, módosulnak, igazodnak az adott kor igényeihez, szokásaihoz. [...] A »Mi a szimbólum?« kérdés megválaszolása

számos aspektusból, szemléletből, felfogásból kiindulva közelíthető meg. Gyakran találkozunk a szimbólumok 'titkos' vagy 'misztikus' világa megjelölésekkel, amelyek azt sugallják, hogy a jelképeket, mint valami rejtvényt, meg kell fejteni, és meg kell tanulni a jelentésüket. A szimbólumok és jelképek egy része ezzel szemben olyan természetesen hordozza jelentését, hogy szinte nem is igényel külön magyarázatot: a vörös szín hallatán például mindannyiunknak a szerelem, a szeretet jut eszébe, a kutya pedig többek között a hűséget társítjuk. Bármely szimbólumot vizsgáljuk, 'kép' és 'jelentés' logikai kapcsolatát fedezhetjük fel. Az ember a maga alkotta szimbólumokban fogalmazza meg a világhoz és a másik emberhez fűződő viszonyát. A szimbólumok teremtik meg annak a lehetőségét, hogy megfogalmazódjon a személyiség és a tőle elválasztott világ..." (11-12. old.).

Igen fontos tehát – már ebben a legpriméribb közelítésben is –, hogy bármely társadalom kultúráját nem elvont entitásként, szűk elit vagy hatalmi tényező homogén egységeként, vitáktól és érdekektől, értékektől és ellentmondásoktól mentes konfliktuskezelő gyakorlatának tekintsük, hanem „a társadalom” (valójában társadalmak) érintkezési eljárásaiból szőtt kommunikációs viszonyrendszernek, melyben a mérlegelések, mentalitások, értéknormák, presztízsek, uralomérvényesítő vagy értékkövető magatartások roppant sokrétű rendjét kell mérvadó rendszernek tekinteni. Sőt, a szubkultúrák szövedéke nemcsak kommunikál, küzd, konfliktusokat gerjeszt és kezel is, de szankciók egész bonyolult rendszerét kényszeríti a társadalom egyedeire, közösségeire, szubkultúráira. Tehát amikor a jogtörténet már arra tud vállalkozni, hogy magával a jogrendszerek teljes történeti kontextusával, ezen belül az egyes korok, csoportok, szabályozások, érdekkifejezések normáival vagy kulturális beágyazódásával foglalkozzon, ezáltal maga is részévé válik a jogi kultúra egészének és a tágabb kultúratörténeti folyamatnak. (Mintegy „cserébe” kapja például, hogy a jogelmélet, a jogfilozófia, az erkölcsök története, a viselkedéskultúra, a kulturális normák kutatási eljárásai is visszahatnak rá, részükké teszik a jogtörténet kutatási területeit és tapasztalatait, vagyis a diszciplínák közötti kölcsönhatásból újabb megerősítések, késztetések, elemző szempontok járulnak hozzá a jogi kultúratörténet elemző szempontjaihoz.) Ettől a megújulási, szempontgyarapodási folyamatától maga a jogtörténet is újabb inspirációkat nyer, lásd a kulturális antropológia mintájára a jogi antropológia, a jogi kultúraelmélet és jogi népszokás-kutatás elmúlt fél évszázadának lendületes és impozáns fejlődéstörténetét.

A kötet anyaga ezt ugyan nem efféle módon interpretálja, ám sokkal több példával azon az ágon, mely a jogi kultúratörténet elemzési tárházához megnyitotta a népi jogszokások, a jogélet empirikus és interpretatív eljárás módjainak alkalmazási lehetőségét is. Izgalmas, hogy a kötet anyagára megjelenése óta reflektáló két tucatnyi referens is helyenként kiemeli ennek

jelentőségét, de még többen adnak hangsúlyt annak értékelésének, hogy a (fennebb utalt, látszólag megszokott) szimbólumok használata mennyire közvetlen(nek látszó, s mégis miképpen) sajátlagos relációkat eredményez a jogi kultúraelmélet gazdagodásában is. (Talán elegendő itt utalni a Mezey Barna és Nagy Janka Teodóra kezdeményezte örökséggazdagításra, mely Tárkány Szücs Ernő nyomdokain a magyar jogi népszokások jelenségeinek mai tapasztalati anyagát gazdagító kutatásokban – immár tizenegy kötetnyi konferencia- és tanulmány-anyagban – mutatja föl az elmélet és empiria jogelméleti érvényességét, vagy a Máthé Gábor, Szabó Béla, Varga Csaba követte jogi kultúratörténet és a Varga Csaba, H. Szilágyi István megalapozta jogi antropológia népszerűsítésével járult hozzá a jog és társadalom intézménytörténetének szemléleti kiterjesztéséhez).² Izgalmas korszakot képvisel tehát korunk a jogtörténet számos eszköztárának máskénti elemzésével, a „jogilag releváns terek (a bírászkodás és büntetések végrehajtásának térbeli megjelenései, így a börtönök és tanácsházak), a jogi használati tárgyak (kínzóeszközök, jelképek, jelek és hivatali viseletek), valamint képi és plasztikus ábrázolások, de az eredeti jogi archeológia feladata ezután már inkább a reáliák, a tárgyak vizsgálata lett...” – ahogyan ezt Szabó Béla összefoglalja.

Bódiné Beliznai Kinga mindezen folyamatok követője, részese, megjelenítője is. A kötet fejezetenkénti szakirodalmi ajánlói mellett a kötetzáró impozáns forrásjegyzék (283-316. old.) egyfelől érzékelteti ezt a történetiségében és rendszerezettségében is részben már feltárt (de nem kellőképpen feldolgozott) szakirodalmat, ennek kiterjedéseivel együtt, ami már összefüggés-hálóba is emeli a szimbólumok és rituálék egész komplex rendszerét. De mint várható is, a könyv oly részletességgel tárgyalja a kötetcímben felsejlő szín- és formatan, jelképtár és értelmezési profilok teljességét, hogy az önálló lexikonként tükrözi a jogrendszeren belüli tartalmak életvilágát. A kék szín, az arany és ezüst, a bíbor vagy a sárga jelentéstára (21-34.), az állatábrázolások gazdagsága (35-64.), a ruházat és jelképek szabályozása vagy jelzéseközvetítő funkciója (65-91.), a hatalmi felségjelvények és szertartások (92-128.), az ítélkezési szimbólumok és eszköztárak, viselet- és viselkedéstörténeti jegyek (129-162.) képekkel is illusztrált végtelen gazdagsága szinte csupán előkészítése a szerkezetileg nem

² lásd példaként a jogtörténet mint kultúratörténet tónusú tematikus számot, benne Szabó Béla: *Jogtörténet – kultúrtörténet. Jogtörténeti Szemle*, 2016/3:12-14. Online: <https://majt.elte.hu/media/3a/06/d32233322820b1e6d7caf37b1adb04f5e9266448162dc8f3c58ee9831445/MAJT-Jogtortenet-Szemle-201603.pdf>; vagy Nagy Janka Teodóra 2009 *A jogi néprajz a hazai kutatások tükrében*. In *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Szerk. Mezey Barna, Nagy Janka Teodóra, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 93-95.

elválasztott, mégis impozáns beillesztésnek, melyben a szimbólum- és rituálékészlet magánjogi, peres eljárási, népi életmód-gyakorlattal is kiegészülő szokásháttér megjelenítése (163-218.) mellett a középkori peres eljárás rituáléi, az istenítélet, próba, bajvívás, eskü, kínvallatás szertartásai is önálló blokkba szerveződnek (129-245.), a büntetések és rituálék aprólékos áttekintése ugyancsak további jelentéstartományokat épít föl eköré megszegényítő, meghurcoló, megkülönböztető, büntető és más szankciókkal sújtott világokból (245-279.). Mindezt látványossá teszi a jogtörténet megannyi forrásának, államtörténeti és uralkodáskutatási, képzőművészeti és jelképgyűjtési háttérnek gazdag beemelése a kötetbe, mely szinte tényleg albummá, lexikai élménnyé teszi a szakmunkát.

Önálló fejezet az Összegzés, melyben a Szerző megerősíti szemlélődési tapasztalatunk apróbb momentumait is az érzékeny kiterjesztés és az elmélyülő értelmezés terében. S miközben (valljuk be) legtöbbszörünknek nem mindennapos szokása az esetjogi tanulmányok, büntetőjog, végrehajtási vagy iparjogi kódexek tanulmányozása, szinte föl sem merül a jogelmélet önnön fejlődéstörténetén belül a szimbolikus jog fontossága. Pedig, mint fölidézi, „Ernst Cassirer szerint az ember lényege a szimbólum, amelynek segítségével megismeri a világot, és kifejezi a maga világát: a teret és az időt, a mítoszt és a vallást, a művészetet, a történelmet és a tudományt. A szimbolikus forma fogalma a szellemtudományok felépítésében című munkájában úgy fogalmaz, hogy 'tudatunk nem elégszik meg a különböző benyomások befogadásával, hanem minden benyomást a kifejezés tevékenységével kapcsol össze és hat át. A magunk teremtette jelek és képek világa kerül szembe azzal, amit a dolgok objektív valóságának nevezünk'. Ez magyarázza a szimbólumok emberközpontú jellegét...” (12-13.). S talán éppen ezért válik fontossá az összegző sorokban: „A szimbólumok és a rituálék nemcsak saját kultúránk, hanem a civilizáció megismeréséhez is elvezetnek bennünket, hiszen gondolkodásunk jellemzője a (jelképek és analógiák használata. A (jogi) képalkotás részévé váltak többek között a természeti jelenségek, az élőlények és maguk az ember teremtette tárgyak. A szimbólumok és a rituálék egy része folyamatosan változik, alkalmazkodik az egymást követő korok igényeihez, a benne élő emberek életmódjához, a társadalmi, politikai berendezkedéshez, a régi és új jogintézményekhez. De vannak olyanok, például a színek, amelyek máig megőrizték szimbolikus erejüket. A bíróság ismertetőjegyeiként ma is Justitiára, illetve a mérlegre gondolunk, és az uralkodóra, a királyi fenségre asszociálunk, ha koronát, jogart vagy országalmát látunk. E szimbólumok, megismerési jegyek a múltban gyökereznek, de a 21. században sem veszítették el jelentés- tartalmukat. Jelzi ez azt is, hogy az írásbeliség elterjedése nem szorította ki a jogéletből a szimbólumokat és a rituálékat. A hazai és külföldi jogélet egyaránt bővelkedik jelképekben és szertartásokban, amelyekről csak úgy kaphatunk teljes képet, ha a jog, a jogtörténet határait

átlépve vizsgálódásunkat kiterjesztjük egyéb tudományágak területére is. Jogtörténet és néprajz összekapcsolódását és 'együtműködését' adja például a találó törvényszéki (jogi) néprajz... /.../ A jogtörténet és a néprajz kapcsolata a közmondásokban is megfigyelhető. A bennük foglalt jogi normák révén a társadalom tagjai könnyebben ismerhették meg a szabályokat. A képi megjelenítés az egyszerű emberek számára is megkönnyítette a szabályok elsajátítását" (280-281.). Bódiné Beliznai Kinga könyve ezt a képi és textuális megjelenítést, tanulást, megértési folyamatot szolgálja roppant gazdag anyagával és a jogtörténeti kutatás illusztrált világával.

Boros János

Irodalmi művek hatvan éve

Magyar irodalmi művek 1956-2016, Szerkesztette Falusi Márton és Pécsi

Györgyi

MMA Lexikonok, Budapest, MMA Kiadó, 2021. 960.o.

Micsoda hatvan év! Tíz évvel a háború után a magyar nép sem a fasizmusból, sem a kommunizmusból nem kért. Ennek ellenére még további több mint harminc évig a kommunizmusba kényszerítették “nemzetközi” erők, hogy aztán végre maga határozza meg sorsát. A lexikon tanúsítványa annak, hogy a világtörténelem és ideológiák hogyan képesek deformálni, megnyomorítani, lehetetlenné tenni az egyes emberek életét. A kötet a kommunizmus nyolc éve után kezdődik, és a valóban szabad társadalom tizenhatodik évével fejeződik be.

Mit csinált e történeti keretek közt az irodalom?

A nagy irodalom, mondhatnánk, átüti a lapot, amire írva van: “kezedben a rózsa lefejezve, / tövises szára az, amit szorítasz” vagy “Ebben a nagy zenebonás fényben /vas-reménybe öltöző, /kísértések ellen a hatalmas / naphoz szívemet kötöm.” (Nagy László 1957, 17.o.) 1956 utáni érzés: nincs tényeket kutató történész, aki ennél többet tudna elmondani arról, hogy milyen volt akkor itt, reményekkel teli fiatalként élni.

Vagy Benjámín László sorai: „kóválygok köztetek üres kézzel, megszegyenülten, és megint / hazátlanul.”

A szerkesztők a sok ezer közül hatszázötvenöt kötetet választottak. Kímélik az olvasót az irodalomelméleti fejtegetésektől, visszaadják az irodalmat annak, aki semmi mást nem akar, mint regényeket, verseket olvasni, és tájékozódni, mit is érdemes az elmúlt majd kétharmad század hatalmas terméséből kézbe venni.

Mit is nyújt egy irodalmi mű az eltelt időszakról, szemben például újságcikkkel vagy történeti munkákkal? Azt tudjuk meg, hogy milyen volt a világnak ezen a részén élni ezekben az években. A művészet nem események leírása, nem teória, hanem sajátos mentális érzet-kifejeződés. Az alkotó valamilyen állapotban van, mint bármely ember, azzal a különbséggel, hogy ő ezt megragadja és kifejezi. A jó irodalmi mű átégeti a lapot, amire írva van, beleégeti magát az olvasó elméjébe vagy szívébe. Erőteljesebb minden értekező tanulmánynál. Ha valaki néhány száz év múlva még tud magyarul és érdekli, mi történt itt, hogyan érezték magukat az itt élő emberek, akkor e kötetben bemutatott regények és versek alapján tagolt és sokrétű érzete alakulhat ki.

A cikkeket és irodalmi műveket olvasva néhány körülmény szembeszökő. Kimondani nehéz, súlyos, sértő adottságok. Sért a kimondás és sért az adottság fennállása: számos szerző esetén a képzett gondolkodás hiánya. Pontosabban a tagolt, a gondolkodástörténetben jártas, a fogalmak erejét és veszélyeit kutató gondolkodásé. Az, amit filozófiai műveltségnek neveznek. Köztudott, a filozófia nem magyar műfaj, kultúránkat nem járta át a filozófia. Ezt könnyű kimondani, de következményeit nehéz elviselni.

Az írók a nyelvet használják, mely sok egyéb mellett szavakból, mondatokból áll, melyekhez fogalmak, jelentések kapcsolódnak. Túl azon, hogy talány maga az is, hogy mi a jelentés, a fogalmaknak, kifejezéseknek történetük van, inferenciális hálóban helyezkednek el. Ha nem tudjuk, hogy az egyes fogalmak milyen történetet hordoznak, milyen tudást közvetítenek és milyen konkrét emberi cselekvéseket hoztak létre vagy követeltek ki a múltban, akkor óvatlan használatukkal könnyedén olyan helyzetbe juthatunk, hogy vagy értelmetlen, jelentés nélküli lesz a kijelentésünk, vagy akár nem akart, pusztító gyakorlati következményei lehetnek. Ha nem foglalkozunk a használt fogalmakkal, majd ők foglalkoznak velünk: maguk alá gyűrnek. Diktatúrák, emberek elnyomása csak ott lehetséges, ahol az emberek többsége nem uralja a használt fogalmakat.

Mészöly Miklós azt írja a kötet tanúsága szerint, hogy „Hamvas a filozofáló ember típusaként a magyar gondolati prózában tölt be kivételes pozíciót, azon egyszerű oknál fogva is, hogy a magyar gondolati prózában és esszéiben ő egy sajátos foghíjon dolgozik, melyet a magyar tudományos és gondolkodói érdeklődés beépítetlenül hagyott. [...] az általános magyar olvasói érdeklődést hallatlan intenzitással irányította egy olyan művészi terület felé, amelynek nálunk nem voltak meg a tradíciói.” (529.) Az irodalomban, vagy annak peremén mindig megjelentek a filozofálók, ilyenekben nem volt hiány, ám ez nem mutat túl az érdeklődésen és a próbálkozáson. A gondolkodás iránt nem érdeklődni és nem próbálkozni kell, hanem olvasni kell a nagy gondolkodók műveit. Meg kell tanulni gondolkodásukat. Ez vezet a történettudatos és történeti értelemben felelős gondolkodáshoz és cselekvéshez. Ha nem tisztáztak a fogalmaink, a cselekvéseink is zavarosak lesznek. Márpedig a fogalmak vizsgálata, megértése, körüljárása, létrehozása eredetileg a tagolt, önreflektáló gondolkodás, a filozófia feladata.

Egy nagyobb, művelt gondolkodású közönség, aki iskolában olvasta Platón államelméletét, Arisztotelész etikai és politikai műveit, a későbbiekről ne is beszéljünk, az nem dől be az ideológiai maszlagoknak. Nyugat-Európában közel ezer éve folyik a filozófia oktatása, Cambridge-ben, Oxfordban, Párizsban, Páduában és a többi nagy helyen. Sok helyen érettségi tárgy a filozófia. Ezek a népek rezisztensek a fogalmi tévelygésekre, amelyek a kommunizmushoz vezettek. Hogy a közösségben feloldódhat az egyén, és ettől jobb lesz a társadalom? Olvassátok Platón!

Mit is tudhatunk meg Csoóri Sándor szociográfiájáról? “Az életet korábban döntő mértékben a kényszer szülte anyagiasság határozta meg. A kuporgatás, a szerzés vágya, a meglévőnek akár az irracionálisig elmenő védelme. Az élet minőségi ugrásához arra lenne szükség – bizonygatja a tudósító –, hogy megváltozzon a gondolkodásmód is. Eljött az ideje az érzelmi és szellemi élet kiteljesedésének, általában: a modern falusi individuumok megszületésének.” (49.) Az ember életét mely korszakban nem az anyagi javak előállításának kényszere határozta meg? Mikor nem kellett az élelmiszert, a ruházatot, a lakást előállítani? Ehhez nem pénzre van szükség (akár van szerzésvágy, akár nincs), azaz nem kell takarékoskodni (és nem kuporgatni)? A meglévő védelme miért lenne irracionális? Hány és hány gondolkodó hangsúlyozta, hogy a szabadság feltétele a magántulajdon, a szabadság pedig a gyakorlati racionalitás. Hova változzon a gondolkodásmód? Milyen táplálékot kap, ha éppen a gondolkodás történeti és szisztematikus forrásától zárnak el és zártak el nemzedékeket? A legtöbb valamirevaló gondolkodó tiltás alatt volt ezekben az évtizedekben.

Csoóri Sándor tétele, „a közösségben felszabadultabban, egészséges szellemben élhet az ember, mintha maga körében kapar”. (uo. idézi a lexikon) Ezt a kijelentést nem csak az írás megjelenése óta eltelt évtizedek cáfolják, de az előtte eltelt két évezred gondolkodástörténeti termése is. A közösségben fel lehet oldódni egy-egy mulatságon, de mi köze ennek a szabadsághoz? Szabadok csak individuumok lehetnek, akik felelősséget vállalhatnak tetteikért. Ha valaki maga és családja életéért, jólétéért dolgozik, az miért lenne elítélendő, és miért lenne “kaparás”?

A cikk szerzője mindezt úgy értelmezi, hogy “A parasztok számára biztonságot és – ha korlátozottan is – egyfajta szabadságot jelentő magántulajdon elvétele, a téveszesítés direktívája természetesen ellenállást vált ki részükről.” (49-50.) Milyen az “egyfajta” szabadság és melyik a másik fajta? A magántulajdon elválaszthatatlan az emberi racionalitástól és szabadságtól. Az eszmefuttatás során fel sem merül az Arisztotelész és Immanuel Kant által egyaránt képviselt tétel, hogy a teljes emberi élethez, és egyáltalán ahhoz, hogy valaki felelős és morálisan teljes életet élhessen, szükséges a magántulajdon. Ez, akár a fogalmaink és a nyelv, védő közeg a brutális természeti világ és emberi életünk közt. A magántulajdon elvétele olyan, mintha a nyelvét, fogalmait vagy gondolkodását vennék el az embernek. Ezzel viszont a többi, nem emberi élőlény minőségébe, életmódjába szorítjuk vissza vagy kényszerítjük. Az egyént, és következésképpen közösségét is. A példán látható, és számtalan további hozható, hogy sem a vizsgált irodalmi mű szerzője, sem az elemző nem törődik a maga által használt fogalmakkal. Ez a súlyos öröksége a magyar kultúrának. Nem kell elmélettel megterhelni az irodalmat és még elemzését sem. De a fogalmaknak “stimmelniük” kell jelentésükben, kapcsolattrendszerükben, inferenciális struktúrájuk szerint.

Az individuum és a társadalom kapcsolata kényszerűen van jelen a művekben, a kommunizmus idejében a kettő egymásba olvadását propagálták. Újabb szörnyű gondolkodástörténeti és szisztematikus tévedés, emberek százmillióinak életébe került: tudata, felelőssége az egyénnek van, a kettő nem tud összeolvadni, az egyén soha nem tud a közösségben felolvadni. Aki erre kényszeríti, az elpusztítja az egyént. A gondatlan elméleti és gyakorlati fogalomhasználat vezetett a kommunizmus koncentrációs táboraihoz és a "szocializmus kísérletéhez", e szörnyű emberkísérlethez, melynek végrehajtóit mind a mai napig nem vonták felelősségre.

Megfigyelhető, hogy az ötvenes évektől kezdve hogyan változik a művek témája. A háború a hatvanas években már nem annyira él a lelkekben, a művek individualizálódnak, Weöres Sándor költészetében megjelenik a játékosság, a derű, hogy aztán 1979-re, Esterházy Péter Termelési regényével végképp összekuszálódjanak a szálak. Ez a mű megmutatta, miként lehet rejtjelességében sikeres kommunikációra bírni Nagy László versben bujdosó haramiáját. A Termelés regényében semmi sem az, ami, de az ami sem valami, talpán legyen a cenzor, aki kiismeri magát. A regény megjelenhetett. Világgá kiabálta az úgynevezett szocializmus abszurditását, kicsinyességét, emberiségellenességét. Ha igaz a tétel, hogy nyelvébe fullad a nemzet, akkor Esterházy nem ablaknyitással próbált friss levegőt beengedni a fuldoklónak, hanem apró légfűvőkákat helyezett el a nyelvi világ szögleteibe, olvasmányaink, szövegeink apró menedékeibe, enyhületet adva a légszomjazónak. Ezeket ki-be kapcsolgatva bújkált el minden egyértelmű és ezáltal cenzúrázható jelentés elől. Mindig éppen máshonnan fűjt a szél, mint ahonnan a cenzor várta — de fűjt, és az olvasó nem fulladt meg.

A kötet nem lexikon és nem enciklopédia, hanem sokdimenziós kronológia. 1956 és 2016 közt évről évre rövid elemzéseket nyújt a szerkesztők által legjelentősebbnek tartott művekről. Végigolvasható, mint egy regény, és többet megtudunk az elmúlt hatvan év hétköznapi életéről és érzéseiről, mintha történelemkönyvet olvasnánk. Kordokumentumok az elemzett művek, és kordokumentum maga a kronológia, amennyiben tanúskodik arról, hogy 2016 után a szerkesztők és a szerzők mit tartottak említésre méltónak a hatvan évből.

A válogatás módján és a megírt szövegek nagy részén is érződik az irodalomelméleti tájékozottság, ám ez nem nyomja el az olvasatokat és nem félemlíti meg az olvasót. Úgy van bent a szövegelemzésekben a strukturalizmus, a dekonstrukció, a reader response criticism, a hermeneutika gondolkodás- és elemzésmódjainak hatása, hogy nem akadályozza az elemzések közvetlenségét és műközelségét, amely szükséges ahhoz, hogy az olvasás és műtalálkozás élvezetének reményét közvetíteni tudja a kötet forgatóinak.

Az irodalom közérthetlenségét érintetlenül hagyva, az elemzések nagy része hagyja az eredeti szövegeket érvényesülni. Ha az irodalmi mű közérthető

lenne, akkor nem kellene megírni. A valódi műalkotás formai vagy tartalmi újat hoz, amelyhez a befogadónak fel kell nőnie. Ez érvényes a műelemzésekre is. A kronológia nem a 101 irodalmi mű rövid elmesélése, hanem újraalkotott olvasat. Nem akarja maga alá gyűrni a jövőendő olvasatokat, hanem inkább szolgál, felszólít: fogd, olvasd, alakítsd ki olvasatodat.

Hiányolható, hogy nem minden elemzésben szerepel idézet az elemzett szerzőtől: hiányzik az eredeti hang. Szóljon a szerző közvetlenül hozzánk, legyen kedvünk tovább hallgatni.

Az irodalmi kronológia és topológia nem kanonikus, és ez legnagyobb erénye. Az elmúlt évtizedek, de talán már évszázad irodalomtudósai és iskolapedagógusai megmondták, melyik a jó regény és jó vers. Összegyűjtötték ezeket, ezt tanították, elemezték az iskolákban. Elnevezték kánonnak. Holott az irodalomban ennek nincs létjogosultsága, főként nem a szabad társadalom idejében. A kanonizálás mélységesen antidemokratikus, és ez a kronológia éppen azzal a legdemokratikusabb irodalmi szótár, hogy nem árulja el, melyek a legjobb irodalmi művek — ilyenek nincsenek. Minden egyes ember maga választhatja ki, hogy számára melyik a legjobb vagy kedves.

Az elmúlt hatvan év irodalomtudományát hatalmi politika jellemezte, az énmegmondom gyermekjátékok grundjának uralmi harcaiból ismert beállítottsága. A pártpolitika felkúszott, a szívig és az agyig, akár a vérmérgezés vonala. A demokráciában mindenkinek joga van szólani, irodalmi művet írni, és magának kiválasztani, hogy mit akar elolvasni. Teljesen fölösleges az irodalomtudósok válogatása és útbaigazítása. Ráadásul a kanonikus listák jól használhatók pályázati pénzek megszerzésére. Az irodalom épp hivatalban lévő pápája vagy arkangyala megmondja, melyik a jó alkotás, és szerzője, ha még él, forrásokat kap művei megírására, ünneplik, iskolában tanítják. Az irodalmi pódium miniatűr pontifexei dirigálnak. A keresztény iratok kanonizálása szükségszerű volt, hiszen az egyetlen igazság dokumentumait el kellett különíteni a hívő közösség által hamisnak tartott iratoktól, az apokrifoktól. Ezzel szemben a szépirodalom a nyelvnek, érzelmeknek, gondolatoknak azon területeit fedezi föl, melyek nem kanonizálhatók. Az ember keresi nyelvi, érzelmi, tudati helyét a világban. Ahány alkotó, annyi világ, annyi élmény, annyi érzelem. Kanonizálni? Az irodalom szépsége, vonzereje, közvetlensége, spontaneitása ellen hatni?

Az irodalmi művek kronológiája és topológiája antikanonikus mű. Párja nincs, a külföldi nagy irodalmi nemzeteknél sem találunk ilyent. Demokráciában élünk és reméljük, élni fogunk benne és vele. Szabadságunk és felelősségünk új idejében és terében. Ennek első irodalmi lexikonát tarthatjuk kezünkben.

Figurációs szociológia mint a határmegvonás szociológiája

Lars Bo Kaspersen: War, Survival Units, and Citizenship - A Neo-Eliasian Processual-Relational Perspective, New York: Routledge, 2021.

„Aki emberiséget mond, csalni akar” – Carl Schmitt¹

A figurációs szociológia egyik fontos munkafogalmának, a „túlélési egységnek” (survival unit) középpontba állításával írt könyvet a kortárs dán szociológus Lars Bo Kaspersen. A fogalom részletes kidolgozása véleményem szerint kifejezetten fontos lépés, mivel a figurációs (és a hálózati) szociológia egyik teoretikus gyengepontja az elsődleges kapcsolatok elhatárolása (Gabriel – Bo Kaspersen 2008. 374, Emirbayer 1997. 303-305), ugyanis a kölcsönös interdependenciák átszövik életünket. Azonban mi a helyzet, amikor két alakzat között fizikai küzdelem tör ki? Milyen tényezők mentén határolódnak el egymástól a felek s vajon milyen magyarázattal szolgál erre a figurációs szociológia? Norbert Elias pontosan ennek leírására vezette be a túlélési egység fogalmát (Elias 1978. 137-139). A német szociológus nem dolgozta ki munkafogalmát a maga teljességében, talán ezért is lehetséges, hogy még a figurációs szociológia irodalmában is csak periférikusan jelent meg. Erre kiváló példa Florence Delmotte - Barbara Górnicka által szerkesztett Norbert Elias in Troubled Times című kötet, melyben a „túlélési egység” (Survival Unit) fogalmát csak néhány szerző érinti, továbbá erősen vitatható módon használják, ugyanis az ökológiai kihívással szemben az emberiséget, mint túlélési egységet definiálják (Lacassagne – Hickey 2021. 233). De miért nem lehetséges egy ilyen felosztás? Mit hagynak figyelmen kívül a szerzők? Sajnos a fogalom tisztázásával és a részletes vizsgálódásokba való beemelésével adós maradt a (figurációs) szociológia - egészen mostanáig, ugyanis Kaspersen Elias gondolatait folytatva a német szociológus munkásságának elhanyagolt kincsét porolja le. De ki is az a Lars Bo Kaspersen, aki az elias-i örökség egy fontos elemének továbbgondolására vállalkozott?

Lars Bo Kaspersen 1961-ben született, alapszakos tanulmányát Koppenhágában, mesterképzését Koppenhága mellett Sussexben végezte.² Aarhusban doktorált, napjainkban pedig a Koppenhágai Egyetem Politikatudományi Tanszékének vezetője. Széles körben publikált

¹ Schmitt 2002. 37.

² https://www.cbs.dk/files/cbs.dk/curriculum-vitae_larsbo_done_dec21.pdf

társadalomelméleti és politikai szociológiai témákban. Többek között az "Anthony Giddens - bevezetés egy társadalomelméletíróhoz" és "Dánia a világban" című könyvek szerzője. Kaspersen kutatási területei közé sorolható az államalakulási folyamatok vizsgálata Európában, a jóléti állam átalakulása, a háború szociológiája, a civil társadalom (beleértve az asszociatív demokrácia eszméjét) elemzése, és a relacionista társadalomelmélet.

Norbert Elias munkássága hazánkban kevésbé ismert,³ ebből fakadóan a kötet részletesebb bemutatása előtt megkerülhetetlen a német szociológus gondolatainak vázlatos ismertetése. Főként francia (de kisebb kitekintésekkel német és angol) területek vizsgálata révén Elias hosszútávú társadalmi módosulásokat vizsgál a középkortól egészen az abszolutizmusig (Elias 2004). Elemzése során olyan változásokat követ nyomon, mint az affektusok szabályozása, az ösztönök tompítása, az emberek egyre kiterjedtebb és funkcionálisan egyre differenciáltabb összeszövődései, a messzire tekintést és az uralmi monopóliumok képződése (Elias 2004). A szerző hangsúlyozza, hogy mindezen folyamatok nem előre eltervezettek, hanem sajátos mintázattal bíró jelenségek, melyek szoros függőségi hálót rajzolnak ki egymással (Elias 2004. 465). Éppen ezért visszaesésekkel, illetve alternatívák sokaságával találkozunk a történeti vizsgálódások során. A konkurencia és a társadalmi differenciálódás összeszövődése megfelelő példát szolgáltat, hiszen a „...társadalmi funkciók a konkurencia nyomása miatt differenciálódnak, ami összefügg a népességszám emelkedésével s ezáltal az egyes ember egyre több emberrel alkot kölcsönös függőségi láncokat. A viselkedés kiszámíthatóvá tétele így szükségessé válik, illetve a konkurenciaharc az uralmi szervezetek terén az egyre nagyobb embercsoportokat átfogó intézmények felé tolódik el, melyeknek egyre több ember viselkedését és funkcionálását kell összehangolnia. Ebből fakadóan a cselekvéseket és függőségeket egyre erőteljesebben kell szabályozni, hogy funkcionálni tudjanak” (Kurucz 2021. 170).

Elias szociogenetikus és pszichogenetikus folyamatokra bontotta az általa vizsgált társadalmi jelenségeket. Előbbihez tartozik a monopolmechanizmus, vagyis amikor a konkurenciaharcok nyomása okán egyre magasabb integrációs egységek jönnek létre,⁴ melyek komplexebb társadalmi összeszövődéseket is jelentenek (Elias 2004. 276–289, 356–367, 484–490). Ekkor tűnik fel Elias jelen recenzió szempontjából kiemelkedő kulcsfogalma, a túlélési egység, mely az emberi lények számára a legalapvetőbb szerveződési forma, ami biztonságot nyújt, akár fizikai, lelki vagy szociális értelemben is (Kaspersen 2021. 2). A túlélési egység történetileg

³ Ez alól Hadas Miklós munkái kivételt képeznek, aki többnyire a nemi szerepek és az erőszak témakörében alkalmazza Norbert Elias (és Pierre Bourdieu) elméleti megközelítését. Újabbán lásd: Hadas 2019.

⁴ Például a lokális feudális kötöttségek lassú átszerveződése a modern nemzetállammá.

beágyazott figuráció, így mindig egy sajátos kulturális tér és idő konstituálta szociális entitás. A középkori hűbéri kötelékek, városállamok, majd a modernitásban születő nemzetállamok mind túlélési egységnek tekinthetők. A pszichogenetikus folyamatokhoz a viselkedés erősebb szabályozása, a külső kényszerek inkorporálása, illetve ezzel összefüggésben az ösztönök elfojtása tartoznak. Mindezek vizsgálatára Elias az evés közbeni viselkedési normákat veszi górcső alá (Elias 2004. 150–153). Így kerül elemzése homlokterébe az evőeszközök használata, az eszközök kiszélesedése (pl.: szalvéta megjelenése), adott viselkedési formák tiltása (kézzel evés, köpködés, stb.), végezetül pedig a test egyre növekvő kontrollja.

A huszadik század folyamán az államalakulás és államépítés folyamatai kiemelt szerepet kaptak a társadalom- és politikatudományok művelőinek körében, hiszen olyan elismert tudósok szenteltek vaskos köteteket ezen jelenségek értelmezése számára, mint Otto Hintze (1975), Max Weber (1949), Barrington Moore (1966), Reinhard Bendix (1964), Perry Anderson (1979), Theda Skocpol (1979) és Charles Tilly (1975, 1992). Ám ezen munkák gyakori problémája, hogy a nemzetállapot tekintik kiindulópontnak, és/vagy olyan elkerülhetetlen végpontnak, melynek aztán előzményeit konstruálják meg. Maga Elias is figyelmeztetett a retrospektív elemzések nagy veszélyeire (Elias 1999. 164-182). Az ilyen megközelítések legfőbb gyengesége, hogy a nemzetállamot megelőző vagy akár azzal párhuzamosan jelen lévő formációkat figyelmen kívül hagyják. Bo Kaspersen ezen elégtelenségre kíván hathatós gyógyírt adni a figurációs szociológia segítségével.

Értelemszerűen az elméleti kiindulópontot Norbert Elias figurációs szociológiája szolgáltatja, azonban más, többnyire német szerzők munkássága is megjelenik. Bo Kaspersen Elias mellett elsősorban G. W. F. Hegelre, Carl von Clausewitzre, Anders Boserupra, Georg Simmelre és Carl Schmittre támaszkodik. Mivel nemcsak a túlélési egység fogalmán keresztül vizsgálja az államalakulást, hanem az „állampolgárság” (citizenship) változásait is beemeli elemzése homlokterébe, ezért Otto von Gierke, Roger Brubaker és T. H. Marshall gondolatai is fellelhetőek a szerző eszköztárában.

A könyv három nagy részből épül fel. Az 1. rész⁵ a könyv egészének elméleti és módszertani keretét hivatott megrajzolni. Az első fejezetben⁶ a szerző kategóriákba rendezve röviden megvizsgálja az állam kialakulására tett különféle magyarázatokat és megközelítéseket a szociológiai és politikaelméletekben. A 2. fejezetben⁷ kritikailag ismerteti az alternatív államelméleteket, mielőtt tisztázná saját álláspontját, amelyet Hegel, Clausewitz, Schmitt, Weber és (leginkább) Elias inspirált. Ezt követően

⁵ Háború, túlélési egységek és a kiváltságok, jogok, kötelezettségek és az állampolgárság struktúrái: Elméleti és módszertani megfontolások

⁶ Történeti szociológia és az államalakulás kutatása: A német hagyomány felülvizsgálata

⁷ Egy elméleti keret felé: Norbert Elias újra olvasása

definiálja a könyv szempontjából kulcsfogalomnak tekinthető túlélési egységet és állampolgárságot.

Elias gondolatait kibővítve a szerző megállapítja, hogy a túlélési egység olyan folyamatok összessége, amelyek a túlélés érdekében szerveződnek meg; következésképpen a túlélési egység mindig arra törekszik, hogy képes legyen biztonságot nyújtani tagjai számára (Kaspersen 2021. 59). Ez a biztonság nemcsak fizikai formában értelmezhető, hanem szociális, gazdasági és mentális értelemben is. Mindazonáltal ezek a figurációk mindig más túlélési egységekkel relációban jönnek létre, az emberi csoportosulások egymás elleni (nem feltétlen fizikai) küzdelme konstituálja őket. Ezzel összefüggésben ideológiai dimenzióval is bírnak, ugyanis valamilyen legitimáló és cél kijelölő értelemzővevényre szüksége van a túlélési egységnek (Kaspersen 2021. 65). Ez a gondolat megnyitja a politikai ideológiák és a vallás értelemzésének lehetőségét a figurációs szociológiában. Ez már csak azért is tekinthető jelentős előrelépésnek, mert Elias munkásságában az értelemadás vizsgálatának mozzanata kevésbé jelent meg a maga orientáló funkciójában. Emellett Kaspersen kritizálja Eliast, ugyanis szerinte a német szociológus túl nagy hangsúlyt fektetett a túlélési egység támadó jellegére, holott elsősorban védekező figurációról van szó (Kaspersen 2021. 65). Ez ellen azonban felvethető, hogy problémás elválasztani egymástól a támadó és védekező funkciókat. Például, ha egy állam politikailag fenyeget egy másikat, vagy épp gazdaságilag kezdi kiszorítani, akkor a „vesztes” állam fizikai támadást indíthat annak érdekében, hogy újraírhasa a kialakult aszimmetrikus viszonyokat. Ebben az esetben a támadó funkció egyben védekezés is a vesztesre álló állam szempontjából. Ebben a bekezdésben még külön kitérek arra, hogy Kaspersen állításai nyomán az emberiség miért nem tételeződhet – egyelőre – túlélési egységként. Ahogy az eddig kiderült, legalább két ilyen összeszőződésre van szükség, hiszen éppen maga a szembenállás jelentette fenyegetettség definiálja a két figurációt túlélési egységként. A természet nem értelmezhető túlélési egységként, hiszen sem támadó - vagy védekező-, sem az ideológiai funkciókat nem képes betölteni – ugyanis nem interszubsztívitásból fakadó kulturális entitásról van szó. Az „emberiséget” átfogó intézmény (pl.: ENSZ) csak akkor szolgálna a legmagasabb támadó és védekező funkciókkal bíró figurációként, ha egy idegen fajjal találná szemben magát. Más szavakkal „Az emberiség nem politikai fogalom, nem is felel meg e fogalomnak semmiféle politikai egység vagy közösség és semmiféle státusz” (Schmitt 2002:37).

Az állampolgárság fogalma alatt a szerző jogok és köteleességek halmazát érti, melyek a túlélési egységhez tartozásból és az abban elfoglalt státuszából erednek. Például a feudális Európában a lovagok azért is bírhattak privilégiumokkal, mert a korszakban ők látták el az igen fontos katonai védelmi és támadófunkciókat (Kaspersen 2021. 68-69). Tehát metahistorikus

munkafogalomként használja a szerző, így a történelemben az állampolgárság megannyi formája volt jelen. Hiányosságként megfogalmazható, hogy a szerző ugyan maga is regisztrálja, hogy a jogok és kötelességek bővülése összefügg az adott csoport funkciójának felértékelődésével, azonban ezt nem ágyazza be az elias-i funkcionális demokratizálódás terminusába. Kaspersen példáján keresztül szemléltetve, a két világháború során a nők szerepe felértékelődött, mint (a katonáskodó férfiakat helyettesítő) munkaerő. Ebből fakadóan jelentősen felerősödött a folyamat, mely során a nők egyre inkább a férfiakéhoz hasonló funkciókört kezdtek betölteni. Mindez idővel a jogok kiegyenlítődését is magával hozta, ami a szavazati jogtól egészen a társadalombiztosításig terjedt. Az itt bemutatott kölcsönös függőség az, ami involválja a funkcionális demokratizálódást, ugyanis az egyes csoportok egymástól való függősége nő, ezáltal pedig a hatalmi potenciálok is csökkennek. Azonban a félreértések elkerülése végett meg kell említeni, hogy a funkcionális és az intézményi demokratizálódás nem azonos folyamatok és nem is szükségszerűen járnak együtt (Wouters 2019. 122; Wilterdink 2021. 23-34), mindazonáltal affinitás⁸ van köztük, így nem is közömbösek egymás számára. Azonosításuk azért sem lehetséges, mert Kaspersen empirikus vizsgálódásai mentén látható, hogy a túlélési egységek egyre kiterjedtebb, többszintes figurációkká válnak (Kaspersen 2021). Amire nem helyezett jelentősebb hangsúlyt a dán szociológus, az az, hogy a „legfelső szint” nagyobb függetlenségre tesz szert a figuráción belül. Napjainkban az Európai Unió hozható fel példaként, ugyanis a nemzeti szinten mozgó állampolgárok játékerejét leértékeli, hiszen sokkal kisebb ráhatásuk van az EU-ra, mint saját nemzetállamaikra (Wilterdink 2021. 34). Más szavakkal, ugyan a fokozódó kölcsönös egymásrautaltság nyomán egyfajta relatív egyenlőség felé mozdul el a túlélési egység mintázata, ám a monopol mechanizmus révén kialakuló magasabb integráció okán egyes csoportok felértékelődnek,⁹ így hozva létre a funkcionális de-demokratizálódás¹⁰ mintázatait. Mindez elkerülhetetlen, hiszen a „többszintes” (Elias 1999. 84-104) figurációk koordinálása, adminisztrációja szükségszerűen hoz nagyobb hatalmi helyzetbe bizonyos

⁸ A fogalom részletes kifejtéséhez lásd Kollár 2020.

⁹ Itt kulcsfontosságú a szuverenitás, így az erőszak vagy a döntés monopóliuma nélkül nem jöhet létre egy magasabb, akcióképes integrációs szint. Például a nemzetállam ellehetetleníti a grófságok és más kisebb alegységek fizikai harcát egymás ellen, illetve felszámolja vagy betagolja/leértékeli a helyi szintű döntési testületeket.

¹⁰ A funkcionális de-demokratizálódás azt jelenti, amikor egyes csoportok funkcionálisan leértékelődnek, melynek eredményeképp az interdependenciák aszimmetrikus jellege erősödik (Wilterdink 2021. 22).

csoportokat (pl. technokraták¹¹), miközben ezek a rétegek csak közvetetten függenek az alsóbb szint alakzataitól.¹²

Kritikaként elmondható, hogy az állampolgárság túlságosan terhelt a modernitás jelentéstartalmával, így kevésbé alkalmas arra a célra, amire Kaspersen szánja. Ugyanis az állampolgárság (modern) fogalma a 18. században alakult ki az amerikai és a francia forradalom idején. Ekkor az állampolgárság kifejezés bizonyos szabadságjogok meglétére utalt, melyek az abszolutista uralkodók kényszerítő hatalmával álltak szemben.¹³ A magyar nyelvben ráadásul a kifejezés erősen kötődik az államhoz, így a modern államot megelőző figurációk elemzésekor kifejezetten zavaró lehet.

Mindemellett a szerző jelentős hangsúlyt fektet a túlélési egységek különböző formáinak és az állampolgárság (jogok, kiváltságok, kötelezettségek) különböző struktúrái közötti kapcsolatok vizsgálatára. Kaspersen szerint a fúziós modell az állampolgárságot általában endogén folyamatok eredményének tekinti, nem vizsgálva a külső tényezőket (Kaspersen 2021. 68). Ezzel szemben fő állítása, hogy a túlélési egységek alakulását, valamint a jogok és kötelezettségek struktúráinak változását az e túlélési egységek közötti kölcsönös elismerési küzdelem összefüggésében kell vizsgálni. A túlélési egységnek stabil katonai, politikai, gazdasági és ideológiai feltételeket kell teremtenie létezéséhez. Ugyanis csak azok a túlélési egységek maradhatnak fenn, amelyek formája biztosítja a politikai célkitűzéseket, lehetővé teszi az ehhez szükséges (humán-) erőforrások kiaknázhatóságát és ezzel összefüggésben képes megszerezni az ideológiai támogatást. Értelmezésében a jogok és kötelezettségek olyan viszonyrendszereknek tekinthetők, amelyek tükrözik a túlélési egység és a társadalom közötti kapcsolat erősségét, következésképpen a túlélési egység képességét az erőforrások kinyerésére és az ideológiai támogatás elérésére.

A 2. részben¹⁴ Kaspersen Nyugat-Európa történeti alakulását mutatja be a Karoling Birodalom hanyatlásától a 15. század végéig. Három fejezeten (3-5) keresztül vizsgál számos olyan alakzatot, amelyek különböző formái voltak a túlélési egységeknek: a feudális túlélési egység, a birodalom, a pápaság és az egyház, a városállamok, valamint egy területiális előtti állam: a kialakuló Ständestaat. A könyv ezen része a 800 és 1500 közötti középkori alakzatok áttekintésével zárul.

¹¹ Ezen fogalom alatt egy döntéselőkészítő és támogató szakértői réteget értek, mely szakmai virtuozitása révén vált nélkülözhetetlenné a politikai testületek számára.

¹² Napjainkban a technokraták mellett a (többnyire) gazdasági érdekeket képviselő lobbisták emelkedők ki. Brüsszelben a regisztrált lobbisták száma 1970-ben kevesebb, mint 1000 ember volt, 2014-ben már több mint 30000 (Mounk 2018).

¹³ Ehhez bővebben lásd: <https://www.britannica.com/topic/citizenship>

¹⁴ Nyugat-Európa: A középkori túlélési egységektől a Ständestaat felemelkedéséig és megszilárdulásáig

A 3. rész¹⁵ nyolc fejezetet (6-13) tartalmaz, melyek az 1500 és 1660 közötti időszakra vonatkozóan francia, angol és német területeken található túlélési egységekre összpontosítanak. Ez az időszak azért fontos az európai történelemben, mert a túlélési egységek különböző formái közötti egyensúly eltolódása következett be. Ennek eredményeképp a 16. és 17. században megváltozott az erőforrások előállításának/kitermelésének folyamata. A túlélési egység feudális formájában és a korai Ständestaatban¹⁶ az erőforrásokat közvetlenül a társadalom bizonyos rétegei biztosították. Egy konkrét példán szemlélítve: az uralkodó úgy toborozta hadseregét, hogy a nemesek egyfelől kiképzett és felszerelt katonákat küldtek, másfelől ők maguk lovagokként álltak be a hadseregbe. Azonban legkésőbb a tizenhatodik századtól kezdődően az uralkodó és a társadalom közé egy közvetítő eszköz ékelődött be: a pénz. Az uralkodónak innentől pénzt kellett szereznie a hadsereg kiállításához és felszereléséhez. A modern állam fejlődése kéz a kézben járt egy nemzeti és nemzetközi polgári társadalom létrejöttével, amelyet a pénzalapú gazdaság jellemezett.

Kaspersen nem titkolt célja, hogy a figurációs szociológia révén leküzdje az állam keletkezésének fúzióelméleti problémáit. Ahogy azt a dán szociológus leírja, a fúziós megközelítések – mint Durkheim, vagy Montesquieu elméletei – gyakran az államot mint társadalmi csoportok egyesülését írják le, azonban teoretikusan nem adnak választ arra a kérdésre, hogy miért éppen az adott embertömeg egyesül egy államban, miért nem jön létre egyből egy világállam? Más szavakkal a demarkáció és határmegvonás elméleti eszközeit hiányolja a dán szociológus. Továbbá külső vonatkozásban ezek az elméletek elhanyagolják az államok és társadalmak kapcsolatának problémakörét, így a kölcsönös fenyegetettség érzésének hatásait is. Ezzel összefüggésben a háborút mint az államképződés folyamatának lehetséges komponensét is figyelmen kívül hagyják (Kaspersen 2021. 17-21). Kaspersen alternatívaként az államot a túlélési egység egy sajátos változataként fogalmazza újra, miközben egy tágabb keretrendszerben is elhelyezi, ugyanis véleménye szerint minden túlélési egység az elismerésért folytatott kölcsönös küzdelemben konstituálódik - egy olyan küzdelemben, amely különböző formákat ölthet (beleértve a háborút is). Kaspersen a túlélési egységet azért is tartja az elemzés céljából kiváló munkafogalomnak, mert más szakkifejezésekkel ellentétben – mint például a weberi állam, vagy a politikai berendezkedés (political order) Huntigton szótárában – Elias fogalma egyfelől transzshistorikus, másfelől alkalmas a különböző kultúrákban létező figurációk megragadására is. Weber állama ugyanis túlságosan kötődik az európai

¹⁵ Franciaország", "Anglia" és "Németország": Új túlélési egységek - a kiváltságok, jogok és kötelezettségek új strukturái, 1500-1660

¹⁶ Rendi állam

értelemzésekhez, miközben Huntington politikai berendezkedés fogalma kizárna olyan intézményeket, mint az egyház, holott utóbbi maga is volt túlélési egység (Kaspersen 2021. 22-23). Mindemellett a kötet rávilágít a jogok és kötelezettségek kialakulásának és fejlődésének néhány olyan dimenziójára is, amelyet a politikai szociológusok általában figyelmen kívül hagynak. Különösen a háborút vagy annak lehetőségét tekinti itt fontos tényezőnek a társadalmi változások strukturális feltételeinek megértésében, illetve a túlélési egységek és a jogok, kötelezettségek struktúráinak felemelkedése és hanyatlása szempontjából. A könyv azt is bemutatja, hogy a területileg lehatárolt szuverén állam és a nemzetállam csak két lehetséges, de nem szükségszerű forma a túlélési egységek számos figurációja közül, amelyek a nyugat-európai történelem során egymással versengtek.

Az állam történelmi kontextusba helyezése révén feltárul a történeti valóság heterogenitása, illetve egyidejűsége, hiszen a túlélési egységek különböző formái nemcsak váltották egymást, hanem egymással versengtek is; egymás mellett léteztek. A tanulmány lehetővé teszi, hogy összehasonlítsuk a túlélési egységek különböző formáit a túlélési egységek figurációjában bekövetkezett legújabb változásokkal: egy ilyen összehasonlítás segíthet megérteni a politikai szervezetek újonnan kialakuló formáit, miközben újra és újra emlékezteti a szociológiát a lineáris fejlődéelméletek tarthatatlanságára.

Kaspersen továbbá megállapítja, hogy a jogok, kiváltságok és kötelezettségek sokkal gyakrabban kapcsolódtak kollektivitásokhoz, például városokhoz, birtokokhoz, meghatározott társadalmi csoportokhoz, céhekhez és társaságokhoz, semmint individuumokhoz. Ezzel a jog egy olyan szociológiai értelemzése nyer formát, mely elutasítja a metafizikai magyarázatokat, melyek gyakran valamiféle homályos univerzalizmusból nyerik forrásaikat (pl. emberi jogok). Emlékeztet bennünket arra, hogy a jogokról és kötelezettségekről továbbra is elsősorban intézmények és kollektív entitások tükrében érdemes beszélni s kevésbé pusztán „ember” mivoltunkból fakadóan.

Napjaink szociológiája általában a kapcsolódási pontokat keresi, elfeledkezve vagy éppen lenézve a határokat. Lars Bo Kaspersen könyvének egy fontos vívmánya éppen a határok megvonása. Elmélete révén a (történeti) világ egy olyan szociológiai perspektívában jelenik meg, mely egyszerre számolja fel a felvilágosodás teremtette humanista mítoszokat, miközben átmenti mindazt a historizmusból (pl.: kultúr relativizmus, történeti egyszerűség), amely révén elkerülhető az elmélet történelemfilozófiába fordulása. Sajnos a hazai szociológia jelentős része a jelenbe vonult vissza, ám Kaspersen könyve kijelöl egy lehetséges utat a szociológia számára: itt az ideje a történelem rekonkvisztájának.¹⁷

¹⁷ Norbert Elias (1987) egy tanulmányának „The Retreat of Sociologists into the Present” címet választotta, ezzel is utalva a történeti szociológia visszaszorulására.

Irodalom

- Anderson, Perry (1979): *Lineages of the Absolutist State*. Verso,
- Elias, Norbert (1898): *What is Sociology?*, Columbia University Press.
- Elias, Norbert (1987): *The Retreat of Sociologists into the Present*, *Theory, Culture & Society* 4. évfolyam, 2-3. szám, 223–247.
- Elias, Norbert (1999): *A szociológia lényege*, Budapest: Napvilág kiadó.
- Elias, Norbert (2004): *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat kiadó.
- Emirbayer, Emil (1997). *A Relational Manifesto*. *American Journal of Sociology*, 103. évfolyam, 2. szám, 281-317.
- Gabriel, Norman –Kaspersen, Lars Bo (2008): *The Importance of Survival Units for Norbert Elias's Figurational Perspective*, *Sociological Review*, 56. évfolyam, 3. szám, 370 – 387.
- Hadas, Miklós (2019): *Taming the Volcano: Hegemonic and Counter-Hegemonic Masculinities in the Middle Ages*. *Masculinities & Social Change* 8. évfolyam, 3. szám, 251–275.
- Hintze, Otto (1975): *The historical essays of Otto Hintze*, New York:Oxford University Press.
- Kaspersen, Lars Bo (2021): *War, Survival Units, and Citizenship: A Neo-Eliasian Processual-Relational Perspective*. New York: Routledge.
- Kollár, Dávid (2020): *A környezetvédelem és a posztmaterializmus szelleme*, *Replika* 114. évfolyam, 133–155.
- Kurucz, Barnabás (2021): *A magyar népszámlálások története a civilizációs folyamat tükrében*. *Kultúratudományi Szemle* 3. évfolyam, 4. szám, 169–189.
- Lacassagne, Aurélie – Hickey, Dana (2021): *Weaving Elias's Thought with Indigenous Perspectives and Lives: Proposal for a Research Agenda*. In Delmotte, Florence - Górnicka, Barbara (szerk.): *Norbert Elias in Troubled Times*, Springer Nature Switzerland AG, 219–237.
- Moore, Barrington (1966): *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, MA: Beacon Press.
- Mounk, Yascha (2018): *The People vs. Democracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma*, Budapest: Attraktor / Pallas Stúdió.
- Skocpol, Theda (1979): *States and Social Revolutions - A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, Charles (1992): *Coercion, Capital and European States, A.D. 990 – 1992*, Wiley-Blackwell.

- Tilly, Charles (szerk.). (1975): The Formation of National States in Western Europe, Princeton: Princeton University Press.
- Weber, Max (1949). Methodology of the Social Sciences. Glencoe: Free Press.
- Wilterdink, Nico (2021): The Question of Inequality: Trend of Functional Democratisation and De-democratisation In Delmotte, Florence - Górnicka, Barbara (szerk.): Norbert Elias in Troubled Times, Springer Nature Switzerland AG, 19–42.
- Wouters, Cast – Dunning, Micahel (szerk.): Civilisation and Informalisation. Springer Nature Switzerland AG, 2019.

SUMMARIES

Language, Communication, Media

Gábor Szécsi

The article argues that the expansion of new communication technologies leads to a globally perceptible semantic development. The essence of this is that in the environment of new media, orality and multimediality, which are gaining an increasing role in communication, lead to the image of language in the sense of meaning, and to the development of new language usage habits that determine both the process of thinking and the structure of consciousness. These language usage habits significantly contribute to the rapid changes in community roles associated with multi-channel communication, the convergence of different community languages and communication situations, the blurring of community boundaries, i.e. the mediatization of communities. What's more, the birth of the new concept of community and the creation of new community forms is also the source of the language that is transforming in the medium of new media, whose figurative nature leaves deep traces in the structure of the consciousness of the communicating person, in his image of himself and the community relations that determine his communicative actions. As I try to highlight in this essay, all of this presupposes the development of hitherto unknown patterns of linguistic creativity. Using language games, abbreviations, humor, picture-word combinations, which are becoming more and more common tools with the use of new communication technologies, everyday language users communicate with each other as creative designers of language meaning. Linguistic creativity becomes a community-forming phenomenon of everyday language use.

How do adaptation to the new cultural environment and the quality of democracy in the century of knowledge relate?

Tamás Brachinger

The lying as a political tool is hardly new. But the propensity to deceive, and even enthusiasm, has become a driving force around the world. I most focus on two factors. Political bias is a bias or perceived bias involving the slanting or altering of information to make a political position or political candidate seem more attractive. Bias emerges in a political context when individuals engage in an inability or an unwillingness to understand a politically opposing point of view. Post-truth politics is a political culture in which debate is framed largely by appeals to emotion disconnected from the details of policy, and by

the repeated assertion of talking points to which factual rebuttals are ignored. Post-truth differs from traditional contesting and falsifying of facts by relegating facts and expert opinions to be of secondary importance relative to appeal to emotion.

The stages of formation of the clinical concept of anxiety in the 19th and 20th century in the psychoanalytic tradition

Szilvia Busku

The psychoanalytic school has not described a homogeneous theory about anxiety. There is no undivided principle about the development of anxiety neurosis but a consecutive creation of new models similarly to the Freudian concept of anxiety described in this study, which has also been alternated several times. Thus, the source of the clinical concept of anxiety can be examined from multiple points of view. Freud and Adler assumed the continuous activity of the same instinct, where sometimes sexuality at other times assertiveness dominates. Unlike Jung, who believes that human existence should not be regarded as a rigid system but a moving and continuous action affected by different instincts. This study describes the Freudian concepts of anxiety and the Jungian psychology with a brief view on the Kantian and Heideggerian concept of anxiety related conscience.

Development of mentalization skills and their relation to language development disorders

Enikő Györkő

Research of Theory of Mind (ToM) suggests that mentalizing ability correlates with the development of language skills. This study aimed to examine the relationships of the atypical development of language skills with ToM in school-age children. In the article we collected 3-year-old preschool child with atypical and normal language development. The atypical development of language was measured by the KOFA-3 test, while ToM was measured by Sally and Anne test. Research has shown that children with delayed speech development have been significantly unsuccessful in resolving their mentalization situation compared to a group of children who typically develop. However, no correlation was found between KOFA-3 repository values and unsuccessful cognitive situations. The article argues that language development has an effect on the development of mentalizing ability. In other words, in the understanding of others, the state of thought is mutually supported by linguistic and cognitive theory.

University language training in the Middle Danube Region

Zoltán Koltai

The University of Pécs provided in 2021, in connection with the Paks II project, online English and Russian language learning, free of charge, for adults living or working in the settlements of the Middle Danube Region, or in the towns Bonyhád and Dombóvár. The aim of the programme was the preparation of the inhabitants or the labour force of the area for personal communication with the foreign employers and their family members arriving for the implementation of the Paks II investment. The implementation of the training took place with the involvement of language teachers provided by two faculties of the University of Pécs: the Faculty of Humanities and Social Sciences and the Faculty of Cultural Sciences, Education and Regional Development. The paper demonstrates the major steps of the organisational process of the programme, with special emphasis on the challenges related to online implementation, and also focuses on the achievements.

E SZÁMUNK SZERZŐI

A. Gergely András társadalomkutató, az Eötvös Loránd Tudományegyetem TáTK, a Pécsi Tudományegyetem és a Szegedi Tudományegyetem oktatója, a Kultúra és Közösség című művelődéstudományi folyóira főszerkesztő-helyettese.

Boros János filozófus, a Pécsi Tudományegyetem, Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Karának tanszékvezető egyetemi tanára, a Pécsi Tudományegyetem Filozófia Doktori Iskolájának vezetője, az MTA doktora. Filozófia PhD fokozatát a svájci Fribourg egyetemén szerezte 1987-ben, 1990 óta tanít Pécsen. Tizennégy könyve jelent meg.

Brachinger Tamás kulturális szakember, politológus, a Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Karának adjunktusa. Fő kutatási területe a civil szervezetek és a közhatalom viszonya. 2016–2018 között a „Cselekvő közösségek – aktív közösségi szerepvállalás” projektben szakértő, tananyagfejlesztő volt.

Busku Szilvia filozófus-közgazdász, a filozófia tudományok doktora, a Magyar Professzorok Nemzetközi Szövetségének tudományos titkára, a Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Területi Bizottság Filozófiai Munkabizottságának tagja. Főbb kutatási területei: filozófiai hermeneutika, szűkebben Martin Heidegger munkásságának tanulmányozása.

Györkő Enikő a Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar Illyés Gyula Pedagógusképző Intézetének egyetemi docense. Kutatási területe a kognitív fejlődés (számérzék, numerikus fejlődés, téri nyelv fejlődés, téri megismerés, kognitív fejlődés). ADHD kognitív és emocionális profil). A Tipikus és Atipikus Gyermeknyelvfejlődési Kutatócsoport vezetője.

Koltai Zoltán közgazdász, humán szervező, a PTE Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Karának habilitált egyetemi docense,

oktatási dékánhelyettes, a karon működő Belső Képzési Központ központvezetője.

Kurucz Barnabás szociológus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója. Főbb érdeklődési területei közé tartozik a szociálpolitika, német klasszikus szociológia, figurációs és történeti szociológia.

Szécsi Gábor kommunikációkutató, filozófus, a Pécsi Tudományegyetem, Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Karának tanszékvezető egyetemi tanára, dékánja; a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa, az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia (EASA) rendes tagja. Kutatási területei: kommunikációelmélet, szemantika, kommunikáció- és médiafilozófia. Néhány könyve: *Tudat, nyelv, kommunikáció* (1998); *A kommunikatív elme* (2003); *Kommunikáció és gondolkodás* (2007); *Nyelv, média, közösség* (2013); *Média és társadalom az információ korában* (2016); *A történetekbe zárt elme* (2020).